

De levensloop van jongvolwassenen

MARK ELCHARDUS & WENDY SMITS

Vakgroep Sociologie
Onderzoeksgroep TOR
Vrije Universiteit Brussel

1	Bestaat de levensloop nog wel? _____	3
1.1	Industriële samenleving en standaardlevensloop _____	3
1.2	De destandaardisering van de levensloop _____	4
2	Speuren naar de ideale levensloop _____	7
2.1	Variatie van de timing _____	9
2.2	Ideale sequentie _____	11
2.3	Ideale levensloop naar leeftijd _____	13
3	Beschrijving van de ideale levensloop _____	14
4	De ideale levensloop naar gender, regio en opleiding _____	19
4.1	Gendersverschillen in de levensloop _____	19
4.2	Levensloopverschillen tussen de gewesten _____	21
4.3	Onderwijs en de ideale levensloop _____	22
	4.3.1 <i>Studie en sequentie</i> _____	22
	4.3.2 <i>Studie en variatie van de timing</i> _____	24
	4.3.3 <i>Studie en timing van de transities</i> _____	24
5	Reële en/of geplande levensloop _____	25
6	De levensloop en de wendbaarheid van het leven _____	28
7	Sociale leeftijd _____	35
7.1	Aantal transities doorgemaakt _____	35
8	Bijlage _____	41
9	Bibliografie _____	46

Het onderzoeksproject “de levensloop van jongvolwassenen” is het vierde project binnen een samenwerkingsverband tussen P&V, Knack, Le Vij/L’express, de RTBF en de onderzoeksgroep TOR van de Vrije Universiteit Brussel. Het eerste project onderzocht in 2001 de solidariteitsgevoelens van Vlamingen en hun steun voor het sociaal zekerheidsstelsel. In 2002 werd de samenwerking voortgezet met een onderzoek bij Belgen naar de eindeloopbaanproblematiek. Dit onderzoek verliep in samenwerking met het Ministerie van Sociale Zaken. Het derde project onderzocht de opinies over de toepassingen van genetica.

Zowel binnen verschillende wetenschappelijke disciplines als in beleidskringen bestaat een toenemende aandacht voor de levenslopen van individuen en dan vooral van jongvolwassenen. In de periode van jongvolwassenheid worden jonge mannen en vrouwen immers geconfronteerd met verschillende belangrijke levenskeuzen en transities. Zij moeten beslissen over hun toekomstige levenspatroon en levensstijl. Daarom karakteriseren sommige auteurs deze periode als ‘l’âge du choix’ (LaPierre-Adamcyk e.a., 1995). In het algemeen omvat deze levensperiode de overgang van afhankelijkheid naar onafhankelijkheid in financieel, sociaal en emotioneel opzicht, waarbij het opnemen van verantwoordelijkheden een belangrijk aspect is (Westberg, 2004).

Het eerste deelrapport handelt over de levensloop in het algemeen. Het tweede en het derde deelrapport spitsen respectievelijk de aandacht toe op het gezinsleven en de wereld van de arbeid. Het vierde en laatste deelrapport handelt over de toekomstverwachtingen van de jongvolwassenen in België.

In het eerste deelrapport worden drie vragen behandeld:

- Bestaat er nog een duidelijke opvatting van de ideale levensloop?*
- Hoe verhoudt het doorlopen van de levensloop zich tot het gevoel dat de toekomst zich sluit en alternatieve levenspaden worden uitgesloten?*
- Is de levensloop nog voldoende strak om te spreken van een sociale leeftijd en hoe verhoudt deze zich tot de chronologische leeftijd?*

1 Bestaat de levensloop nog wel?

De levensloop wordt in toenemende mate beschouwd als een door de mens gemaakte structuur die haar regelmaat aan het leven oplegt en op die manier een invloed laat gelden op de kwaliteit van dat leven (Elchardus, 1984; Szinovacz & De Viney, 2001). Centraal in de sociologische discussie over de levensloop en over de veranderingen die zich in het proces van volwassen worden hebben voorgedaan, staat de zogenaamde overgang van de **standaardbiografie** naar de **keuzebiografie**.

De ontwikkeling gedurende de eerste helft van de vorige eeuw tot de jaren zestig zou gekenmerkt worden door een standaardisering of een toenemende gelijkvormigheid van de overgang van jeugd naar volwassenheid en van de ganse levensloop. Vanaf de jaren zestig zou dan het proces van destandaardisering of individualisering van de levensloop de overhand krijgen. Jongeren zouden in toenemende mate zelf kunnen bepalen wanneer en in welke volgorde zij de statuspassages naar de volwassenheid nemen. Een overheersend patroon zoals in de jaren vijftig zou niet meer bestaan. De standaardlevensloop zou vervangen zijn door de keuzebiografie (Peters e.a., 1993; du Bois-Reymond & de Jong Gierveld, 1993; du Bois-Reymond, 1992; de Hart, 1992). Empirische gegevens die de processen van destandaardisering en individualisering van de levensloop kunnen onderbouwen zijn eerder schaars. Deze rapporten proberen aan die lacune te verhelpen.

1.1 Industriële samenleving en standaardlevensloop

Van de industriële samenleving wordt gesteld dat ze stelselmatig al het menselijke handelen in duidelijke en betrekkelijk vaste tijdsstructuren heeft gegoten (Elchardus, 1996). Deze “disciplinerende van de tijd” grijpt niet alleen plaats in de fabriek, onder de vorm van wat achteraf de “fordistische productiewijze” zal worden genoemd (Mayer, 1997). Zij tekent het ganse leven. De industriële samenleving probeert haar problemen van tijdsordening op te lossen door verschillende activiteiten en bekwaamheden aan vaste tijden en leeftijden te binden: de vaste aanvangs- en einduren van het werk, de veertiguren week, de reglementering van het nachtwerk, de arbeidsvrije zondag, het jaarlijks verlof, de leerplichtige leeftijd, de wettelijke pensioenleeftijd, het verbod op kinderarbeid, de definitie van meerderjarigheid, de stemgerechtigde leeftijd, de verjaringstermijnen, de regeringstermijnen, de anciënniteitsregelingen... Het zijn zeker niet allemaal uitvindingen van de industriële samenleving, maar precies die samenleving zal werktijd en vrijetijd veel nauwkeuriger afbakenen dan voorheen. Zij doet dat hoofdzakelijk via een uitgebreid en nauwkeurig gereguleerd stelsel van vaste tijden.

In die beweging wordt, volgens verschillende onderzoekers, ook de levensloop netjes opgedeeld in een periode die voorbereidt op arbeid, een periode van arbeid, en een post-actieve fase. De Duitse socioloog Kohli spreekt in dat

verband van de *triangularisering* van het leven (zie o.m. Kohli & Rein, 1991; O'Rand, 1995; Settersten & Mayer, 1997; Scheepens, 1999; Marshall, 2001). Elke fase in deze 'standaardlevensloop' is vastgelegd in regelgeving en alzo gekoppeld aan bepaalde rollen, rechten en plichten. Het sociale zekerheidsstelsel sluit aan bij de standaardlevensloop en ondersteunt en institutionaliseert deze structuur: de jeugd met daaraan gekoppeld onderwijs wordt ondersteund door een systeem van subsidies en studiebeurzen, de periode van werk door bijstandsuitkeringen, kinderbijslag, werknemersverzekeringen en dergelijke, en de fase van het pensioen wordt leefbaar door pensioenuitkeringen (Smolenaars, 1999; Breedveld, 1996). Ons sociaal zekerheidsstelsel, de verzorgingsstaat, en de industriële structuur van de levensloop zijn aan elkaar geklonken.

1.2 De destandaardisering van de levensloop

Die gestandaardiseerde levensloop wordt volgens verschillende auteurs vanaf het einde van de jaren zeventig van de vorige eeuw afgebouwd. (zie o.a. O'Rand, 1995; Scheepens, 1999; Marshall, 2001). In de plaats van de gestandaardiseerde en geïnstitutionaliseerde levensloop, krijgen we een levensloop waarin mensen in toenemende mate zelf de volgorde van de verschillende levensfasen kunnen (of moeten) uitstippelen (O'Rand, 1995; Scheepens, 1999; Marshall, 2001). Dat betekent dat de sequentiële orde afzwakt of verdwijnt. Studenten onderbreken de studies om een paar jaar te werken, mensen die werken onderbreken de loopbaan voor studie of rust (Howard, 1998; Barou, 2001; OECD, 2000; Hoge Raad voor Werkgelegenheid, 2001), gepensioneerden gaan terug aan de slag voor een paar jaar... Verschillende auteurs menen daarenboven verschillende tekenen van destandaardisering te ontwaren: een grotere afwisseling van levensfasen en aanverwante maatschappelijke rollen (Scheepens, 1999), minder gestandaardiseerde patronen van relatie- en gezinsvorming (de Jong Gierveld e.a., 2001; Lesthaeghe & Moors, 2000), onvoorspelbare in- en uitstroom van de arbeidsmarkt (Thomèse, 1995). Hoewel de meeste statistieken wijzen op het relatief schaarse karakter van gebeurtenissen die de sequentiële orde van de levensloop omkeren (Douglas, 1997 ; Glorieux e.a., 2004; Breedveld, 1996; Moore, 1963; Glorieux, 1985; Aymnard e.a., 1996), krijgen zij in de wetenschappelijke literatuur bijzonder veel aandacht, wat de indruk wekt dat zij ook schering en inslag zijn en de oude, vertrouwde sequentieel geordende levensloop sterk op de helling plaatsen.

Andere auteurs zien andere aspecten van de levensloop verwateren, zoals de timing van belangrijke gebeurtenissen, bijvoorbeeld via een grotere diversiteit van de moederschapsleeftijd (Liefbroer & Dykstra, 2000). Volgens de aanhangers van de destandaardiseringsthese liggen de timing, duur en opeenvolging van de fasen van de levensloop niet langer vast. Zij lopen nu kris kras daar elkaar en zijn, strikt genomen, niet langer fasen maar simultaan toegankelijke toestanden waartussen de hedendaagse mensen vlot *hoppen* en *zappen*.

De idee van “destandaardisering” van de levensloop wordt duidelijker als we eerst even stilstaan bij het idee ‘levensloop’. De levensloop kan worden opgevat als een geheel van posities (bijvoorbeeld, gehuwd, werkend, gepensioneerd, kinderloos...) die een persoon in de loop van de tijd bekleedt. Die verschillende posities zijn sequentieel geordend. Zij volgen elkaar op in de tijd. Een positie of status geeft aan op welk punt in de levensloop een persoon zich bevindt. De overgang van de ene positie naar de andere wordt aangegeven door een gebeurtenis of transitie. Een voorbeeld is het verlaten van het ouderlijk huis, wat de overgang aangeeft van een positie als thuiswonend kind naar een huishoudenspositie waarin men niet meer met de ouders samenwoont. Beide begrippen –positie en gebeurtenis- zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een gebeurtenis markeert de overgang tussen twee posities en een positie markeert de periode tussen twee gebeurtenissen. Men kan de levensloop beschrijven aan de hand van alle mogelijke posities die een persoon kan bekleden, maar in de praktijk gaat de aandacht doorgaans naar posities in verband met werk en gezinsleven. Die worden ook wel een respectievelijk als het publieke en private levensdomein omschreven (Liefbroer & Dykstra, 2000). Onder het publieke levensdomein verstaan we het afstuderen, de intrede op de arbeidsmarkt en de pensionering. Het verlaten van het ouderlijk huis, het gaan samenwonen, het kopen van een woning, het huwen en het krijgen van kinderen vallen onder het privé levensdomein. Wij zullen de levensloop hier ook op die manier beschrijven.

Bij het beschrijven van de levensloop kan men onder meer kijken naar:

- de prevalentie of de mate waarin posities worden ingenomen,
- de sequentie of de orde waarin posities worden ingenomen,
- de timing van elke positie kan worden bekeken, of de leeftijd waarop ze wordt ingenomen,
- de duur van de posities of de tijd dat mensen in een bepaalde positie of fase blijven kan worden bekeken,
- op basis van de timing en duur van verschillende posities kan van ritme worden gesproken...

De auteurs die de nadruk leggen op destandaardisering, hanteren doorgaans een heel strak beeld van de (vroegere) levensloop. Niet alleen de driedelige sequentie lag volgens hen vast, maar ook de duur van elke fase en de leeftijden (timing) waarop van de ene naar de andere fase werd overgestapt lag vast. Zo spreekt Martin Kohli van een geleidelijke “standaardisering”, “chronologisering” en “institutionalisering” van de gehele levensloop tijdens de voorbije eeuwen. Het doorsnee westers mensenleven werd volgens hem in de industriële maatschappij in steeds strakker afgebakende en genormeerde levensfasen opgedeeld (Kohli & Rein, 1991; zie ook: Cain 1964, geciteerd in Marshall, 2001). De overheid en de samenleving versterkten die standaardisering bovendien door ze in wettelijke vormen te gieten

(Scheepens, 1999). Via het stelsel van de vaste tijden reglementeerden en standaardiseerden zij de verbanden tussen enerzijds leeftijden, anderzijds de toegang tot onderwijs, arbeidsmarkt en pensioen, wat bijdroeg tot standaardisering. Daardoor vormt zich een strakke, institutioneel vastgelegde opeenvolging van leeftijdgebonden activiteiten, rechten en verplichtingen (Marshall, 2001).

De verdedigers van de destandaardiseringstheorie stellen dat de grote transities – de overgang van leertijd naar werktijd, het verlaten van het ouderlijk huis, het krijgen van kinderen, de overgang naar de post-actieve fase,... - - gedestandaardiseerd worden:

- (1) meer variëren naar duur,
- (2) meer variëren naar timing of leeftijd van overgang,
- (3) onvoorspelbaar worden in overgang en duur,
- (4) frequenter worden afgewisseld zodat ze hun karakter van sequentiële fasen minstens gedeeltelijk verliezen.

Een ontwikkeling die frequent wordt geciteerd als oorzaak van de afbraak van de oude tijdsorde is de flexibilisering. Ofschoon de flexibiliseringsbeweging duidelijk zichtbaar was en ook duidelijke sporen heeft nagelaten in de arbeidswetgeving, kan men zich afvragen of zij sociologisch gezien wel even reëel is. In de jaren negentig van de vorige eeuw kon globaal genomen slechts een lichte mate van flexibilisering worden vastgesteld (Elchardus, 1996). Blijkbaar heeft die trend zich niet verdergezet. Uit tijdsbudgetonderzoek blijkt geen toename van de arbeid op atypische tijden en van tijdelijke banen over het laatste decennium. (Glorieux e.a., 2002a; Glorieux e.a., 2002b ; Breedveld e.a., 2002). Sociologisch blijkt flexibilisering meer gerucht dan werkelijkheid. Het is dan ook niet erg waarschijnlijk dat flexibilisering een belangrijke rol heeft gespeeld in een gebeurlijke destandaardisering van de levensloop.

Een andere factor die wordt vermeld is de groei van het tweeverdienersgezin. Dat leidt tot een 'drukke leeftijd' (Elchardus, 1996; of "busy age" Morgan 1998), ook wel eens 'spitsuur van het leven' geheten (van den Broek e.a., 1999; Roorda & Mulder, 2002). In deze periode moeten beide partners hun loopbaan uitbouwen, hun werk combineren met ouderschap, met het kopen en onderhouden van een huis, met een actief vrijetijdspatroon, met de opvoeding van de kinderen enzovoort. Daardoor komt de standaardlevensloop onder spanning te staan. De Nederlandse sociologe Trudie Knijn (2002) maakt wat dit betreft een bijzonder relevante opmerking. Zij onderstreept dat de levensloop van mannen en vrouwen steeds meer op elkaar gaan gelijken. In dat opzicht is er sprake van een spectaculaire *standaardisering* van de levensloop. Het zeer grote verschil dat bestond tussen de levenslopen van mannen en vrouwen, en dat voortvloeide uit hun zeer ongelijke deelname aan onderwijs en arbeid, is voor een groot deel verdwenen. Knijn beschouwt precies die standaardisering als de oorzaak van

een streven naar flexibiliteit. Juist het proces van uniformisering van de levensloop van mannen en vrouwen, genereert een druk om de overgangen tussen arbeid en zorg een beetje flexibeler, vloeiender en meer reversibel te maken (Knijn, 2002).

Over de mate waarin dat al effectief is gebeurt, is er nog maar weinig overtuigende evidentie. Knijn veronderstelt blijkbaar dat de flexibilisering en de destandaardisering van de levensloop tegemoet komt aan het streven van mensen die geconfronteerd worden met de uitbouw van een loopbaan en een gezin. Men kan inderdaad aannemen dat de levensloop van mensen een compromis is tussen hun verwachtingen – hun ideale levensloop – en de omstandigheden (Liefbroer & de Jong Gierveld, 1993; Buchmann, 1989; Hareven e.a., 1999). Heel wat auteurs situeren de destandaardisering van de levensloop trouwens in een breder kader van cultuurverandering of verandering van verwachtingen. Daarbij wordt met name verwezen naar de individualisering of de toegenomen wil van de mensen om individueel, los van vastliggende patronen hun keuzes te maken (Furlong & Cartmel, 1997; du Bois-Reymond & de Jong Gierveld, 1993 ; Du Bois-Reymond, 1998; Beck & Beck-Gernsheim, 2002; Peters e.a., 1993). Het is precies daarom dat de gedestandaardiseerde levensloop ook omschreven wordt als een keuzebiografie. Het begrip individualisering heeft inderdaad geen enkele zin als men eronder verstaat dat enkel de mogelijkheid tot het maken van keuzes is toegenomen, en niet de effectieve individuele variatie van de keuzes. De auteurs die spreken van de destandaardisering van de levensloop en deze toeschrijven aan individualisering, stellen in feite dat de hedendaagse mensen, zeker de jongvolwassenen, de traditionele levensloop met zijn vaste sequentie, zijn vrij strak voorgeschreven timing en duur van transitie en fasen, niet meer zien zitten en als ideaal veeleer een geheel van posities zien die simultaan en op verschillende leeftijden toegankelijk zijn. Daarom onderzoeken we in het eerste deel van dit rapport hoe de ideale levensloop er uit ziet. Kan in dat verband van destandaardisering worden gesproken?

2 Speuren naar de ideale levensloop

Om de levensloop van jongvolwassenen in kaart te brengen, werd gebruik gemaakt van een schriftelijke postenquête. In de periode van april tot mei 2004, ontvingen 10.000 inwoners van België, tussen 18 en 36 jaar oud, een vragenlijst. Die bevraging verliep volgens de *Total Design Method*, waarbij elke respondent vier maal werd aangeschreven. Na de vierde golf beschikten we over 4.666 bruikbaar ingevulde vragenlijsten. Dit stemt overeen met een respons van 46.6%. Bij de beoordeling van de representativiteit is gebleken dat onze steekproef, zoals doorgaans bij steekproefonderzoek, geen perfecte weerspiegeling is van de Belgische bevolking. Vooral de laaggeschoolden en de inwoners van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bleken lichtjes ondervertegenwoordigd te zijn in vergelijking met de hooggeschoolden en de

inwoners van het Vlaamse Gewest. Dat werd gecorrigeerd via wegenscoëfficiënten om de representativiteit te verzekeren. Die coëfficiënten, gebaseerd op leeftijd, geslacht, onderwijsniveau en regio, variëren van 0.56 tot 2.86.

De ideale levensloop werd gemeten door aan de respondenten de ideale leeftijd te vragen waarop een aantal belangrijke gebeurtenissen in een mensenleven zouden moeten plaatsvinden¹. Het gaat om het krijgen van het eerste kind, het laatste kind, het kopen van een huis, huwen, samenwonen met partner, stoppen met studeren, financieel op eigen benen staan, het eerste seksuele contact, op pensioen gaan, de eerste werkervaring, het halen van een rijbewijs en gaan stemmen.

De gemiddelde leeftijd waarop de 18- tot 36-jarige respondenten de eerste seksuele contacten idealiter zouden laten plaatsvinden is 17.5 jaar (zie tabel 2-1). Een jaar later (18.6 jaar) zou men zijn rijbewijs moeten halen en op 19.2-jarige leeftijd zou men kunnen gaan stemmen. Volgens het ideaalbeeld vindt de eerste werkervaring op 20-jarige leeftijd plaats, twee jaar voor dat men afstudeert en financieel op eigen benen staat. Onder eerste werkervaring verstaat men niet alleen de intrede op de arbeidsmarkt maar ook het uitoefenen van vakantie- en of weekendwerk, wat idealiter tijdens de studies en voordat men financieel onafhankelijk wordt zou moeten gebeuren. De ideale leeftijd om te gaan samenwonen is 23.7 jaar. Huwen volgt idealiter een paar jaar later, tesamen met het eerste kind, namelijk op 26-jarige leeftijd. 34 jaar beschouwt men als ideale leeftijd om zijn laatste kind te krijgen. In de ideale levensloop koopt men een huis op de leeftijd van 27.6 jaar. De ideale pensioenleeftijd is 57.7 jaar.

¹ We vroegen de jongeren “Hieronder ziet u een aantal gebeurtenissen die heel veel mensen in hun leven meemaken. Kan u aangeven wat voor u de ‘ideale’ leeftijd is waarop deze gebeurtenissen in een mensenleven zouden moeten plaatsvinden?”

TABEL 2-1: IDEALE LEEFTIJD

	N	25%	50%	75%	Gemid- delde	Stan- daard- af- wijking	Variatie- coëffi- ciënt (σ / \bar{x})
Eerste seksuele contact	4422	16.0	17.0	18.0	17.53	2.23	0.13
Autorijbewijs halen	4525	18.0	18.0	19.0	18.59	2.45	0.13
Gaan stemmen	4425	18.0	18.0	20.0	19.21	5.33	0.28
Eerste werkervaring	4471	18.0	20.0	23.0	20.32	3.61	0.18
Financieel op eigen benen staan	4445	20.0	22.0	24.0	22.20	3.62	0.16
Stoppen met studeren	4404	20.0	22.0	24.0	22.52	5.55	0.25
Samenwonen met partner	4418	22.0	24.0	25.0	23.66	3.28	0.14
Huwelijk	4297	25.0	25.0	28.0	26.40	5.03	0.19
Eerste kind	4478	25.0	26.0	28.0	26.41	3.21	0.12
Kopen van een huis	4465	25.0	27.0	30.0	27.60	4.24	0.15
Laatste kind	4433	30.0	35.0	35.0	34.15	4.48	0.13
Op pensioen gaan	4477	55.0	59.0	60.0	57.73	5.31	0.09

Vooraleer dieper in te gaan op die “ideale” levensloop gaan we na of het wel echt om een maatschappelijk gedragen ideaal gaat. Het zou immers mogelijk zijn dat het gaat om gemiddelden zoals die van de statisticus die verdronk in een rivier die gemiddeld 20 centimeter diep is. Mochten de transitiegemiddelden een brede waaier van ideale leeftijden weerspiegelen, dan zouden we kunnen spreken van een heterogenisering van de ideale transitieleeftijden, wat de destandaardiseringsthesen zou ondersteunen. We dienen ten tweede, ook na te gaan of de sequentie die door de opeenvolging van gemiddelde wordt gesuggereerd reëel is. Mocht blijken dat voor veel mensen de volgorde anders ligt, dan zou dat eveneens de destandaardiseringsthesen onderschrijven. Tenslotte moeten we nagaan of het echt om een ideaal gaat en niet gewoon om een aanpassing aan de omstandigheden. Het zou immers kunnen dat de ideale leeftijd van een bepaalde transitie sterk afhangt van de eigen leeftijd. Mocht dat het geval zijn, dan zou het ook misleidend zijn te spreken van een ideale levensloop, want dan zou dat ideaal volkomen bepaald zijn door de eigen leeftijd of leefomstandigheden die aan de leeftijd gekoppeld zijn. We onderzoeken die drie vragen, variatie van de timing, sequentie en afhankelijkheid van de leeftijd nu achtereenvolgens.

2.1 Variatie van de timing

Om te onderzoeken of we kunnen spreken van een heterogenisering van de ideale levensloop, kijken we naar de spreiding rond het gemiddelde, zoals gemeten aan de hand van de standaardafwijking, de variatiecoëfficiënt (σ / \bar{x}) en de interkwartielen. Een goede maat is de variatiecoëfficiënt² die de

² De *variatie-coëfficiënt* is een maatstaf voor de *relatieve* spreiding in een verdeling. De standaardafwijking is gebaseerd op het rekenkundig gemiddelde, zodat de

spreiding bekijkt, rekening houdend met het gemiddelde en dus ook toelaat de spreidingen van de verschillende transities onderling te vergelijken. De interkwartielen geven de ideale leeftijd weer waarop respectievelijk 25, 50 en 75% van de mensen een bepaalde gebeurtenis zou moeten doorlopen.

Uit tabel 2-1 blijkt dat er geen sprake is van veel variatie in de ideale leeftijden waarop men de verschillende transities idealiter zou moeten doorlopen. De meeste variatiecoëfficiënten zijn klein³. Er is een grote eensgezindheid over de ideale leeftijd om een eerste kind te krijgen, een autorijbewijs te halen en de eerste seksuele contacten te hebben. Slechts van twee transities vertoont de ideale leeftijd wat variatie, gaan stemmen en afstuderen. Over de ideale leeftijd waarop dat dient te gebeuren is er onder de jongvolwassenen minder eensgezindheid. We komen daar verder op terug.

De grote eensgezindheid over de ideale transitieleeftijden blijkt ook grafisch als we ze voorstellen zoals in figuur 2-1. Daarin wordt het percentage respondenten weergegeven dat een bepaalde transitieleeftijd ideaal acht voor een bepaalde transitie. De overgang van 0% (niemand vindt dat de ideale leeftijd voorbij is) tot 100% (iedereen vindt dat de ideale leeftijd nu voorbij is) gebeurt vrij plots zoals blijkt uit de curves die stijf oplopen. Enkel de leeftijd waarop men het laatste kind kan krijgen, loopt iets geleidelijker op. Dat komt, zoals we straks zullen zien, omdat mensen de ideale leeftijd voor het krijgen van een (laatste) kind uitstellen naarmate ze ouder worden. Een andere goede spreidingsmaat zijn de interkwartielen, die eveneens te vinden zijn in tabel 2-1. Deze laten toe te zien welke spreiding er zit tussen de leeftijd waarvoor 25% van de ondervraagden zegt dat de transitie idealerwijze al had moeten plaatsvinden en de leeftijd waarvoor 75% van de respondenten dat zegt. Moest er weinig eensgezindheid zijn over de ideale timing van de transities, dan zouden die twee leeftijden ver uit elkaar liggen. In het algemeen neemt de spanning tussen het eerste en het derde kwartiel toe naarmate de transitie later in het leven ligt. Voor eerste seksuele contact, autorijbewijs en stemmen bedraagt ze één of twee jaar, voor het kopen van een huis, het laatste kind krijgen en op pensioen gaan, 5 jaar. Ten tweede is er grotere spanning voor studie en sociaal-economische leven, dan voor gezin. Dat is nogal logisch in een samenleving waar sommigen lang en anderen veel minder lang studeren en sneller naar de arbeidsmarkt stappen.

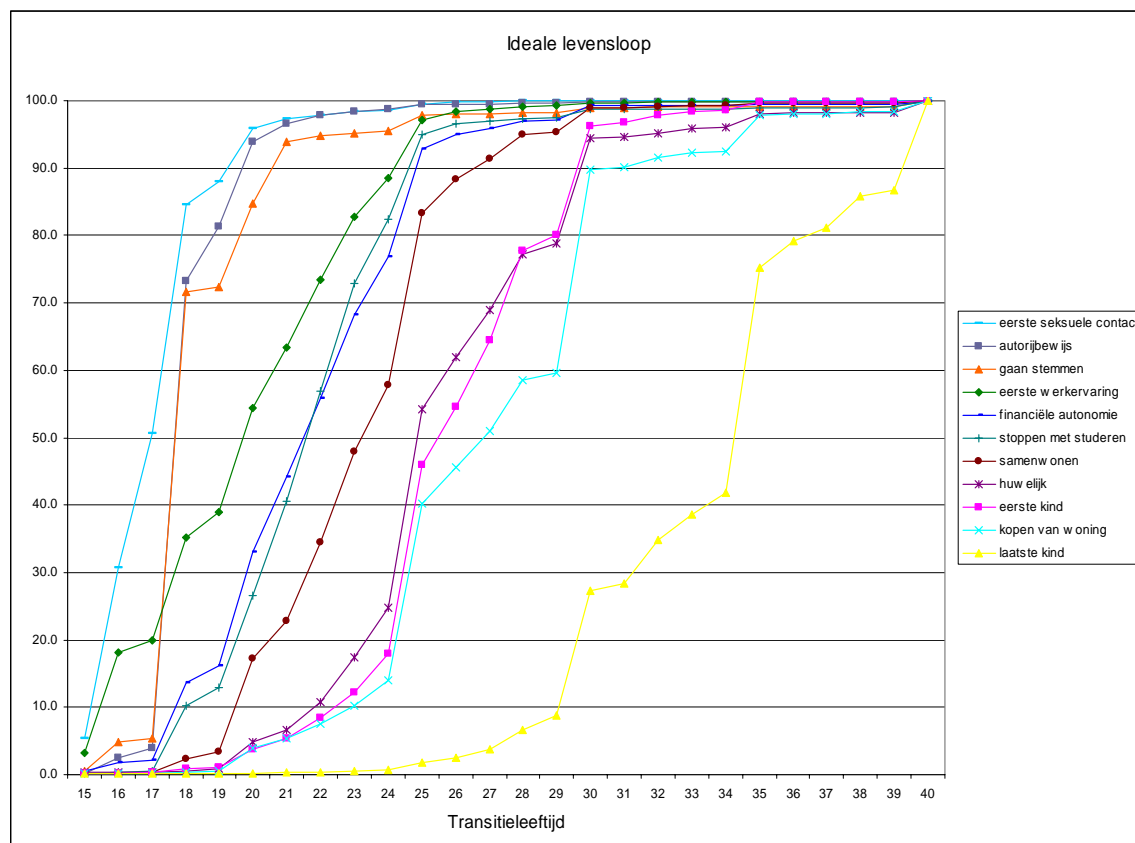
De auteurs die de destandaardisering van de levensloop menen vast te stellen, formuleren geen precies criterium betreffende de mate van variatie of interkwartielenspanning die moeten optreden om van destandaardisering te

spreiding van variabelen met uiteenlopende gemiddelden onvergelykbaar is. De variatiecoëfficiënt maakt vergelijking van de spreiding van verschillende variabelen mogelijk door de standaarddeviatie te delen door het rekenkundig gemiddelde. De variatiecoëfficiënt heeft een minimumwaarde van nul (geen variatie) en geen vaste bovengrens.

³ Een variatiecoëfficiënt van kleiner dan 0.20 betekent dat de standaardafwijking $2/10^{\text{de}}$ is van het gemiddelde. Dit betekent dat er weinig variatie is.

spreken. Onze waarnemingen bij de jongvolwassenen (18 tot 36 jaar) laten echter zien dat er betreffende de ideale leeftijd van een aantal belangrijke transities, opvallend weinig variatie en interkwartielenspreiding optreedt. Er bestaat onder de jongvolwassenen een vrij grote consensus betreffende de timing van de verschillende levenslooptransities. In de volgende sectie gaan we na of dat ook het geval is voor de sequentie van die transitie.

FIGUUR 2-1: DE IDEALE LEVENSLIOP

2.2 Ideale sequentie

Er bestaat een techniek – de cumulatieve mokkenschaal – (Mokken & Lewis, 1982) die toelaat na te gaan of een aantal gebeurtenissen inderdaad een sequentie vormen. Die techniek gaat in feite na of uitzonderingen en omkeringen van de sequentie voldoende schaars zijn om van een echte sequentie te kunnen spreken. Mocht het zo zijn dan mensen de opgesomde transitie liever in verschillende volgordes doorlopen, zoals de standaardiseringstheorie stelt, dan zou de toepassing van deze schaaltechnieken uitwijzen dat niet van een sequentie of een echte ideale levensloop kan worden gesproken. Een mokkenschaal onderzoekt in feite of er een bepaalde volgorde of hiërarchie is in het doorlopen van de

verschillende transitie (eerste monotonie-eis) en of die volgorde voor alle personen geldt en op alle leeftijden (dubbele monotonie).⁴ De veronderstelde volgorde is in dit geval de volgorde van de mediane⁵ leeftijden waarop de verschillende transitie plaatsvinden (zie tabel 2-1). De ideale volgorde ziet er dus als volgt uit: eerst het eerste seksuele contact, dan achtereenvolgens autorijbewijs halen, gaan stemmen, eerste werkervaring, stoppen met studeren, financiële autonomie, samenwonen met partner, huwen, eerste kind, kopen van een huis, laatste kind en tenslotte pensionering. Uit de berekeningen blijkt dat we kunnen spreken van een redelijke tot zeer goede en betrouwbare hiërarchische schaal⁶. De ideale levenslooptransities vormen op elke leeftijd vanaf de leeftijd van 22 jaar tot 35 jaar een maat voor een onderliggend eendimensionaal kenmerk dat we kunnen benoemen als de *ideale levensloop* of biografie van een persoon⁷.

Niettegenstaande we op alle leeftijden kunnen spreken van een ideale levensloop, komt de volgorde niet op alle leeftijden exact overeen met die van de mediane leeftijden. De afwijkingen van de sequentiële orde zijn echter zeer minimaal. Terwijl in de ideale levensloop het huwelijk voorafgaat aan het eerste kind, ziet men vanaf de leeftijd van 28 jaar het eerder als een ideaal dat men eerst voor de eerste keer zwanger wordt, en daarna pas huwt⁸ (zie tabel 8-1 en figuur 2-1). Het gaat hier daarenboven om transitie waarvan de ideale gemiddelde leeftijd heel dicht bij elkaar ligt.

⁴ Om na te gaan of de elf transitie op iedere leeftijd een Mokkenschaal vormen, berekenen we op iedere leeftijd Loevinger's coëfficiënt voor homogeniteit H, die de schaalbaarheid van de items weergeeft. Deze coëfficiënt wordt berekend op basis van het aantal fouten, waarbij een fout een afwijking van de veronderstelde volgorde betekent. Statistische analyse met behulp van het programma MSPWIN5.0 (Mokken Scale analysis for Polytomous Items)

⁵ De mediaan is het midden van een verdeling, dat wil zeggen dat 50% van de getallen onder de mediaan ligt en 50% erboven. Je kunt ook zeggen: de mediaan is het middelste getal als je de getallen op volgorde van klein naar groot zet.

⁶ Loevingers' H is een indicatie voor de schaalbaarheid van de schaal. Met $0.39 < H < 0.64$ kunnen we spreken van een sterke hiërarchie. De P-coëfficiënt is een specifieke maat voor de interne consistentie en meet de betrouwbaarheid van de schaal. Waarden tussen $0.47 < \rho < 0.88$ geven aan dat we te maken hebben met een zeer betrouwbare schaal.

⁷ De ideale levenslooptransities op 18- tot 21-jarige leeftijd vallen uiteen in twee dimensies. Het gaat enerzijds om de ideale leeftijd om de eerste seksuele contacten te hebben, de ideale leeftijd om een autorijbewijs te halen en om te gaan stemmen. Anderzijds vinden we een dimensie die de onafhankelijkheid en gezinsvorming meet, namelijk de ideale leeftijd om financiële autonomie te verwerven, af te studeren, beginnen werken, gaan samenwonen, huwen, eerste kind en laatste kind. Dat we twee dimensies vinden op de leeftijden tussen 18 en 21 jaar betekent dat de transitie in de eerste dimensie onafhankelijk kunnen gebeuren van de transitie in de tweede dimensie.

⁸ Er zijn dus meer mensen die 28 jaar de ideale leeftijd vinden om een kind te krijgen (75%) dan dat er mensen zijn die 28 jaar de ideale leeftijd vinden om te huwen (71%).

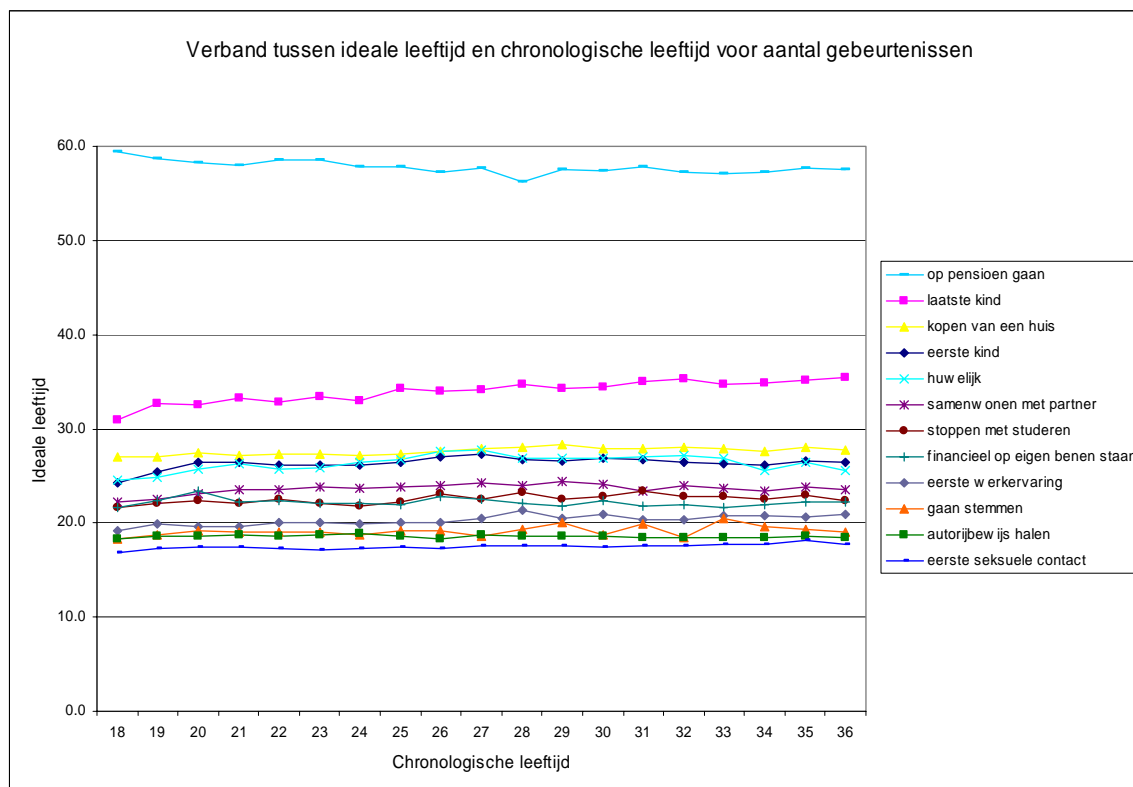
Deze en de vorige toets wijzen uit dat er in de collectieve voorstelling van de levensloop nog wel degelijk een ideaalbeeld bestaat van een gestandaardiseerde levensloop, gekenmerkt door een weinig omkeerbare sequentie van vrij strak gechronometreerde transitieën. Om dat nog verder te toetsen gaan we in de volgende sectie na of dit ideaalbeeld betrekkelijk invariant is over de beschouwde leeftijden van de respondenten (18 tot 36 jaar) en dus niet volkomen een functie van de leeftijd.

2.3 Ideale levensloop naar leeftijd

De ideale timing voor belangrijke transitieën zou kunnen variëren met de leeftijd van de jongvolwassenen, wat erop zou wijzen dat de waargenomen levensloop niet echt een ideaalbeeld geeft, maar een rationalisering of aanpassing aan het eigen levensverloop. We zien echter dat de samenhang (correlaties) tussen de eigen (chronologische) leeftijd en de ideale leeftijd voor bijna alle transitieën klein tot verwaarloosbaar klein is⁹. Het ideaalbeeld is met andere woorden nagenoeg invariant naar eigen leeftijd. De invariantie van de ideale leeftijd naar chronologische leeftijd blijkt ook heel duidelijk uit figuur 2-2 en tabel 8-2. Enkel de ideale leeftijd waarop men een laatste kind krijgt, stijgt met de chronologische leeftijd van de respondenten ($r=0.20$). Dat bleek ook al uit de beschrijving van de ideale timing van de transitieën. Terwijl de helft van de 18-jarigen 30 jaar (gemiddelde=30.9) de ideale leeftijd vinden om een laatste kind te krijgen is dit bij de 36-jarigen 35 jaar (gemiddelde=35.5). Naarmate men ouder wordt, plaatst men de ideale leeftijd voor het krijgen van het laatste kind ook later. In tegenstelling tot de leeftijd van de meeste andere transitieën, waarover een betrekkelijk grote consensus bestaat, is er meer debat over de ultieme leeftijd voor kinderen. Voor drie kwart van de ondervraagden is dat 35 of jonger, voor iedereen toch onder de veertig.

⁹ Hoewel de p-waarde aangeeft dat de verbanden significant zijn, moeten we voorzichtig zijn daar deze maat afhankelijk is van het aantal cases. Met een grote steekproef zoals in dit onderzoek ($n=4666$) worden verbanden al snel als significant beschouwd.

Figuur 2-2: Gemiddelde ideale leeftijd naar chronologische leeftijd voor 12 gebeurtenissen

3 Beschrijving van de ideale levensloop

Een samenvattende beschrijving van de ideale levensloop werd reeds gegeven in tabel 2.1. We belichten hier nog een paar aspecten ervan.

50% van de ondervraagden vindt 17 jaar ideaal voor het eerste seksuele contact (gemiddelde=17.5 jaar). 30% vindt 16 jaar de ideale leeftijd. Slechts weinigen, namelijk 5.3%, vinden het ideaal om de eerste seksuele contacten te hebben vóór de leeftijd van 15 jaar¹⁰. 80% is dan van mening dat het ideaal is om de eerste seksuele contacten te hebben vóór de leeftijd van 18 jaar. De gemiddelde ideale leeftijd om de eerste seksuele contacten te hebben, komt mooi overeen met de gemiddelde leeftijd waarop jongeren voor het eerst geslachtsgemeenschap hebben. In 2001 onderzocht men op basis van de Global Survey van Durex (Durex, 2004) de algemene (seksueel actieve) bevolking, dus niet alleen jongeren. Hieruit blijkt dat mensen wereldwijd op een gemiddelde leeftijd van 17.7 jaar voor de eerste keer seks hebben. Volgens dat onderzoek zijn de Belgische jongeren gemiddeld 17.2

¹⁰ 1.2% vindt het ideaal de eerste seksuele contacten te hebben voor de leeftijd van 14 jaar

jaar als ze voor het eerst seks hebben. Volgens onze steekproef is het ideaal 17,5 jaar.

Daar waar een vergelijking mogelijk is, blijken ideale, wettelijke en feitelijke leeftijd nogal dicht bij elkaar te liggen. Dat kan erop wijzen dat de wettelijke leeftijd in overeenstemming is met de gangbare normen en idealen. Het is echter waarschijnlijk dat praktisch, wettelijke norm en ideaalbeeld zich aan elkaar aanpassen. Hoe dan ook, het leven van de jonge Belg volgt vrij goed de ideale levensloop. Als beide sterk van elkaar afwijken, wijst dat waarschijnlijk op een crisis of een desequilibrium. Voor de leeftijd waarop het rijbewijs wordt behaald, is dat niet het geval. Iets meer dan zeven op tien jongvolwassenen is voor het behalen van een rijbewijs op de wettelijke leeftijd van 18 jaar. Slechts twee procent vindt dat men zijn rijbewijs zou moeten kunnen halen vóór de leeftijd van 16 jaar, vier procent vindt 17 jaar ideaal. Een pleidooi voor het verlagen van de leeftijd waarop men met de wagen kan rijden, bijvoorbeeld tot de norm van 16 jaar zoals die geldt in de Verenigde Staten, zou dus op weinig steun kunnen rekenen. Een pleidooi om die leeftijd iets te verlaten, zou beter aanslaan. Ongeveer drie op tien jongvolwassenen is van oordeel dat het ideaal zou zijn deze rechten later te krijgen, na de leeftijd van 18 jaar. Voor de overgrote meerderheid van de bevolking ligt de wettelijke norm echter heel dicht bij of pal op de ideale leeftijd.

Een gelijkaardig beeld tekent zich af voor wat betreft de stemgerechtigde leeftijd. Een overgrote meerderheid (72%) is voor stemrecht op de wettelijke kiesgerechtigde leeftijd, namelijk 18 jaar. Pleidooien om de stemgerechtigde leeftijd te verlagen slaan bij de jongvolwassenen niet aan. Slechts vier procent is te vinden voor het verkrijgen van stemrecht vóór de leeftijd van 16 jaar, 5% vóór de leeftijd van 17 jaar. Er is een niet onaardige groep (28%) die de stemgerechtigde leeftijd later dan 18 jaar zou willen plaatsen. Dat blijkt ook uit de gemiddelde ideale leeftijd die op 19,2 ligt.

Waar de wettelijke en de ideale norm kunnen worden vergeleken, blijkt de laatste wat later te liggen. Als men in dat verband al een tendens kan onderkennen, dan wijst deze veeleer in de richting van een uitbreiden van de jeugdfase en een verlaten van de aanvang van de sociale volwassenheid.

De eerste werkervaring valt idealiter rond de 20 (mediaan), de gemiddelde ideale leeftijd is 20,3. Een derde van de jongvolwassenen vindt het ideaal om op 18-jarige leeftijd al de eerste werkervaring op te doen. Bijna iedereen (90%) vindt dat men die ervaring best kan opdoen voor de leeftijd van 25 jaar. Onder werkervaring waren ook tijdelijke en vakantiejobs inbegrepen. Het lijkt verantwoord de ideaalvoorstelling samen te vatten door te stellen dat men rond zijn twintigste toch best eens ervaring in de wereld van het werk zou opdoen en dat men normalerwijze voor de 25ste verjaardag aan de slag zou moeten zijn.

Eenzelfde stramien onderkennen we in de ideale leeftijd van afstuderen en het bereiken van financiële autonomie. Iets meer dan 10% vindt het ideaal

om deze transitie te doorlopen op de leeftijd van 18 jaar. Respectievelijk een kwart en een derde van de jongvolwassenen vindt 20 jaar de ideale leeftijd om te stoppen met studeren en financieel op eigen benen te staan. De helft vindt 22 jaar de ideale leeftijd. Negen op tien jongeren ziet het als een ideaal om voor de leeftijd van 25 jaar afgestudeerd en financieel onafhankelijk te zijn. Met betrekking tot deze transitie is er een wat grotere interkwartielenspanning en dat heeft, zoals we straks zullen zien, uiteraard te maken met verschillen in de duur van de opleiding. Ondanks dergelijke verschillen situeert de ideale levensloop de overgang van studie naar werk, van financiële afhankelijkheid naar financiële onafhankelijkheid, tussen de 20 en de 25 jaar.

Uit de sequentiële orde van de ideale levensloop blijkt dat het afstuderen en financieel op eigen benen staan, duidelijk voorafgaan aan het samenwonen met een levensgezel. De mediaanleeftijd van de eerste transitie situeert zich op 22, die van de laatste op 24. Er is wel een kleine kern van vrijgezellen, zowat 10% van de jongvolwassenen, die de ideale leeftijd van samenwonen na 28 jaar situeert.

Uit onderzoek blijkt dat steeds meer jongvolwassenen het ouderlijk huis verlaten om andere redenen dan om te huwen. De overgrote meerderheid van de jongeren geboren in de jaren zestig is meteen na het verlaten van het ouderlijk huis gehuwd (86%). Bij de tachtigers liggen die percentages gevoelig lager: 69% bij de vrouwen en 64% bij de mannen. Jonge vrouwen gaan frequenter samenwonen, terwijl jonge mannen meer alleen gaan wonen. Hoewel de voornaamste reden waarom Belgen het huis verlaten het gaan samenwonen met een partner is (Serneels, 2003), verzwakt het verband tussen het verlaten van het ouderlijk huis en het ongehuwd gaan samenwonen met een partner. Een alternatieve reden om het ouderlijk huis te verlaten die opgang heeft gemaakt, is het gaan verder studeren en gaan samenwonen met één of meer vrienden, voornamelijk om de kosten te drukken (Elchardus & Heyvaert, 1990; Mulder & Manting, 1993 ; Mulder & Hooimeijer, 1995; Liefbroer & Corijn, 1999).

In feite tekenen zich twee tegengestelde tendensen af. Enerzijds neemt de gemiddelde leeftijd om het ouderlijk huis te verlaten af door de toename van het aantal jongeren dat hoger onderwijs volgt¹¹. Anderzijds stellen de jongeren die geen gebruik maken van deze opleidingsweg om het ouderlijk huis te verlaten, de transitie van het verlaten van het ouderlijk huis om te gaan samenwonen met een partner uit.

Het is heel duidelijk dat het samenwonen met een partner in de ideale levensloop merkbaar vroeger wordt gesitueerd dan het huwelijk. De mediaanleeftijd waarop men gaat samenwonen en huwt valt respectievelijk

¹¹ In de literatuur gebruikt men verschillende termen om dit onderscheid te maken, namelijk "living away" en "leaving home". In het eerste geval is het vertrek niet definitief, in het tweede geval wel (Chisholm e.a., 1990)

op 24 en 25 jaar, de gemiddelde ideale leeftijd op 23,6 en 26,4. Dat betekent dat in de hedendaagse collectieve voorstelling van de levensloop het ongehuwd samenwonen zijn plaats heeft verworven als een fase die aan het huwelijk voorafgaat, niet noodzakelijk in de zin dat ongehuwd samenwonen tot huwelijk leidt, wel in de zin dat men het ongehuwd samenwonen op wat jongere leeftijd kan proberen dan het huwelijk.

De ideale levensloop met betrekking tot het huwelijk, het eerste kind en het kopen van een huis zijn opvallend gelijklopend.

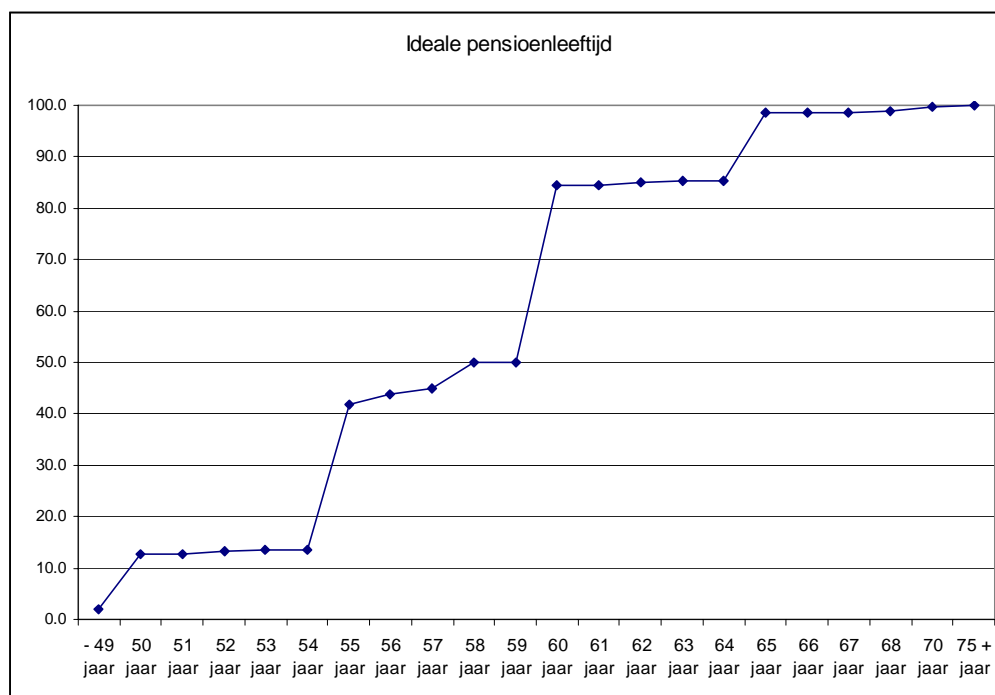
Slechts tien procent van de respondenten ziet het als een ideaal te huwen en voor de eerste keer zwanger te worden voor de leeftijd van 22 jaar. Bijna een kwart van de respondenten vindt 24 jaar de ideale leeftijd om te huwen en 17% om een eerste kind te krijgen. Tussen de leeftijd van 24 en 25 jaar is er een enorme toename. Zo is voor respectievelijk 5 en 4 op 10 jongeren 25 jaar de ideale huwelijksleeftijd en eerste ouderschapsleeftijd. Drie kwart is van mening dat men tegen de leeftijd van 28 gehuwd moet zijn en een eerste kind moet hebben. Slechts 10% van de respondenten ziet het als een ideaal om te huwen en een eerste kind te krijgen na de leeftijd van 30 jaar. Het volle engagement in het gezinsleven, gekenmerkt door huwelijk en de geboorte van het eerste kind, situeert zich idealiter tussen de 25 en de 28. De interkwartielen tonen aan dat de helft van de respondenten vindt dat huwen en kinderen krijgen idealiter gebeurt tussen die leeftijden.

De ideale timing voor het kopen van een woning loopt opvallend gelijk met de timing van de gezinstransitie. Zo vond Mulder (1997) in haar studie dat het kopen van een huis nog steeds grotendeels voorbehouden blijft aan mensen met een partner (zowel gehuwd als ongehuwd samenwonenden) en dat er over de cohorten een verschuiving plaats vindt van eigenaar worden nadat het eerste kind geboren is naar ervóór. In de ideale beeldvorming van de levensloop wordt het verwerven van een eigen woning wel iets verder in de tijd opgeschoven, vergeleken bij de gezinsvorming. De mediaanleeftijd ligt hier op 27, de gemiddelde op 27,6. Vier op tien jongvolwassenen vindt 25 jaar ideaal om eigenaar te worden van een woning. Terwijl drie kwart van de jongeren 28 à 29 jaar ideaal vindt om te huwen en vader of moeder te worden, ziet slechts 56% het kopen van een huis op die leeftijd als een ideaal. Desalniettemin vindt ook bijna 90% dat men voor de leeftijd van 30 een huis gekocht zou moeten hebben. Idealerweise is men voor 30 “gesettled”, gehuwd, met kind en een eigen huis.

Het laatste kind komt best rond de 35, maar kan langer worden uitgesteld. Slechts 10% vindt dat 29 jaar de ideale leeftijd is om zijn laatste kind te krijgen. Toch zien we ook hier dat na die leeftijd het percentage snel toeneemt. Een kwart van de mensen vindt dat men voor de leeftijd van 30 jaar zijn laatste kind zou moeten krijgen, 40% voor de leeftijd van 34 jaar en drie kwart voordat men 35 jaar wordt. Het krijgen van kinderen na de leeftijd van 40 jaar wordt slechts door 3% als ideaal beschouwd.

De jongvolwassenen hebben al een duidelijke voorstelling van de ideale pensioenleeftijd (zie figuur 3-1). Deze blijkt voor 18- en 36-jarigen trouwens nagenoeg dezelfde te zijn. Naarmate men ouder wordt, daalt de pensioenleeftijd maar heel lichtjes ($r=-0,07$). De ideale pensioenleeftijd wordt duidelijk weergegeven in onderstaande figuur. Voor de leeftijd van 50 jaar ziet bijna niemand het als een ideaal om op pensioen te gaan.

FIGUUR 3-1: IDEALE PENSIOENLEEFTIJD

50 jaar is voor slechts 13% van de jongvolwassenen de ideale pensioenleeftijd. Meer dan vier op tien respondenten vindt 55 jaar ideaal en de helft vindt 59 jaar ideaal. Een grote meerderheid (84%) vindt het ideaal om te stoppen met werken voor de leeftijd van 60 jaar. Blijven werken na de leeftijd van 65 jaar ziet slechts een kleine 2% als een ideaal. De ideale pensioenleeftijd, die men al vanaf 18 voor ogen heeft, situeert zich tussen de 55 en de 60 jaar. Pogingen om de activiteitsgraad van de oudere werknemers te verhogen, spitsen zich dus beter toe op de groep 50 tot 60-jarigen, dan op de groep 60 tot 65-jarigen. Idealiter willen jonge mensen werken vanaf bij de 23 tot bij de 57. Als men op een gemiddelde levensduur van 80 rekt, betekent dit dat zij zowat 44% van het leven willen besteden aan de actieve fase. Volgens de schattingen van de OESO is dat in België op dit ogenblik nog rond de 48%.

De ideale levensloop kan ook bondig zoals in tabel 3-1 worden voorgesteld.

TABEL 3-1: IDEALE LEVENSLOOP

Fase of scharnier	Gebeurtenissen	beginleeftijd	Eindleeftijd	Duur
Post-adolescentie	Eerste seksuele contact, autorijbewijs, gaan stemmen	16	20	4
Sociale volwassenheid	Eerste werkervaring, financieel op eigen benen staan, stoppen met studeren, samenwonen met partner	20	25	5
Gezinsuitbouw	Huwen, eerste kind, eigen woning	25	30	5
Volle, actieve leven		30	55	25
Uitbollen loopbaan	Pensionering	55	60	5
Post-actief		60	80	20

4 De ideale levensloop naar gender, regio en opleiding

4.1 Gendersverschillen in de levensloop

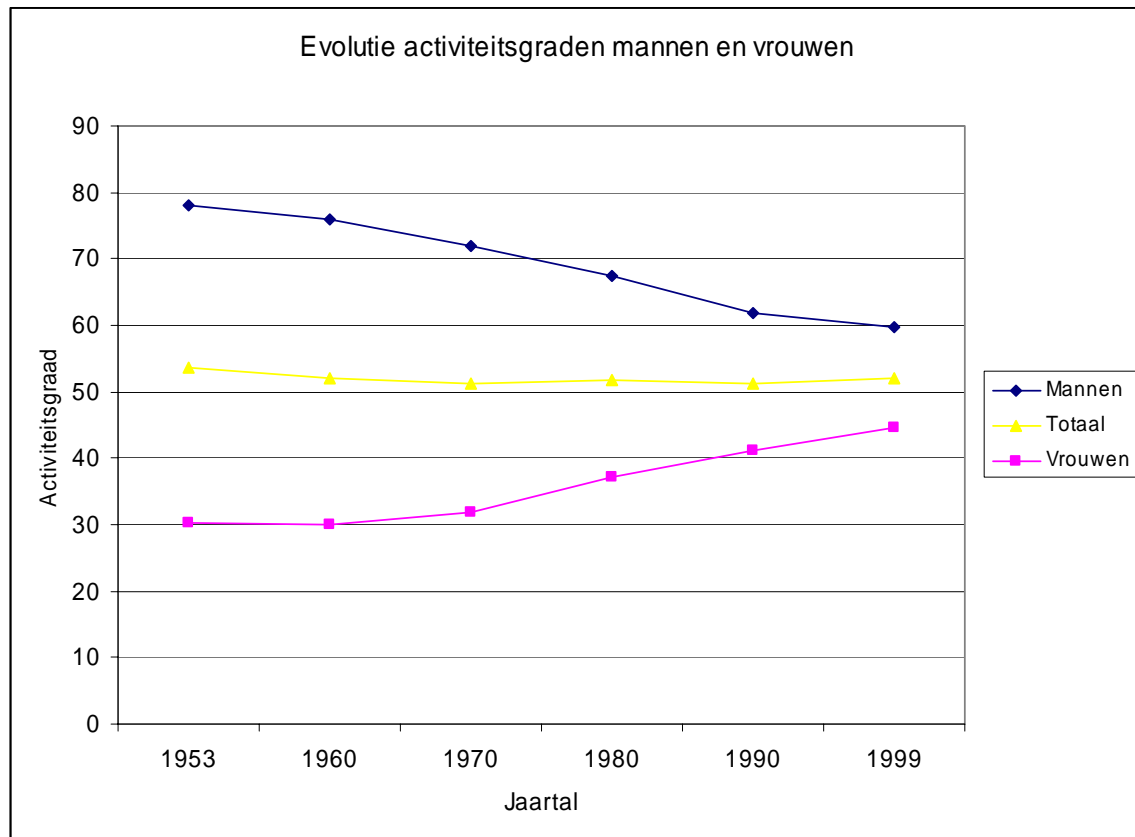
In de tweede helft van de 20ste eeuw is de levensloop van vrouwen sterk veranderd ten gevolge van hun snel toegenomen deelname aan het onderwijs en de arbeidsmarkt. Er heeft zich in die periode een sterke standaardisering van de levensloop voorgedaan, in de zin dat het levensloopverloop van mannen en vrouwen naar elkaar toe is gegroeid (Dykstra, 2003). Dat blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit de evolutie van de activiteitsgraden van mannen en vrouwen (zie tabel 4-1 en figuur 4-1)

TABEL 4-1: EVOLUTIE ACTIVITEITSGRAAD MANNEN EN VROUWEN VAN 1953-1999

	1953	1960	1970	1980	1990	1999
Mannen	78.1	75.8	71.9	67.4	61.9	59.8
Vrouwen	30.2	29.9	31.9	37.2	41.2	44.6
Totaal	53.6	52.1	51.2	51.8	51.2	52.0

Bron: Ministerie van tewerkstelling en arbeid

FIGUUR 4-1: EVOLUTIE ACTIVITEITSGRADEN 1953-1999

Bron: Ministerie van tewerkstelling en arbeid

Het is daarom boeiend na te gaan of die convergentie in de deelname aan onderwijs en arbeidsmarkt, zich ook voordoet in het ideaalbeeld van de levensloop. De ideale levensloop blijkt inderdaad opvallend gelijklopend te zijn voor mannen en vrouwen (zie figuur 8-1). De sequentie van gebeurtenissen is voor beide seksen dezelfde en de timing stemt sterk overeen. Waar er zich significante verschillen in de timing voordoen, zijn deze klein of zeer klein (tabel 4-2). De ideale leeftijd voor het eerste seksuele contact situeren jongens een viertal maanden vroeger dan meisjes. De gezinsgebonden transitie zoals het samenwonen, het eerste kind, huwen en het kopen van een huis vallen voor vrouwen idealiter iets vroeger dan voor mannen, ongeveer één jaar. De gemiddelde ideale pensioenleeftijd ligt voor vrouwen op 57,4 jaar en voor mannen op 58,1 jaar. Dus ook daar zien we een sterke convergentie. Ook uit Nederlands onderzoek blijkt dat vrouwen meer overgangen maken op gemiddeld jongere leeftijd. Ze vormen bovendien een meer homogene categorie dan mannen (de Hart, 1992). Dit blijkt ook uit onze cijfers wanneer we de variatiecoëfficiënt voor de verschillende transitieën vergelijken tussen mannen en vrouwen (zie tabel 8-3).

TABEL 4-2: GEMIDDELDE IDEALE LEEFTIJD OM BEPAALDE TRANSITIES TE DOORLOPEN NAAR ONDERWIJSNIVEAU, GESLACHT EN LEEFTIJD (GECONTROLEERDE LEEFTIJDEN)

	eerste seksuele contact	autorijbewijs	stemmen	eerste werkervaring	afstuderen	financiële onafhankelijkheid	samenwonen	huwelijk	eerste kind	huis kopen	laatste kind	pensioen
Geslacht												
Man	17.4	18.6	19.2	20.0	22.4	22.4	24.1	27.0	27.0	27.9	34.7	58.1
Vrouw	17.7	18.6	19.2	20.7	22.6	22.0	23.2	25.8	25.9	27.3	33.6	57.4
β en significantie	0.07 ***	0.01	0.01	0.10 ***	0.02	0.05 **	0.13 ***	0.12 ***	0.18 ***	0.07 ***	0.13 ***	0.07 ***
Onderwijsniveau												
geen/lager onderwijs	17.5	18.7	19.8	19.6	20.9	21.2	22.6	25.8	25.2	26.8	33.8	57.2
hoger TSO & BSO	17.4	18.6	19.4	19.5	21.5	21.4	23.3	25.7	25.8	26.8	33.4	57.0
hoger ASO & KSO	17.6	18.7	19.4	20.6	22.5	22.1	23.7	26.8	26.7	28.0	34.4	57.6
Hogescholenonderwijs	17.6	18.6	19.1	20.9	23.4	23.0	24.2	27.0	27.1	28.1	34.6	58.0
universitair onderwijs	17.8	18.5	18.5	22.0	25.0	23.7	24.5	27.4	27.7	29.3	35.3	59.7
β en significantie	0.06 **	0.03	0.07 ***	0.26 ***	0.24 ***	0.26 ***	0.18 ***	0.14 ***	0.26 ***	0.22 ***	0.16 ***	0.18 ***
Leeftijd												
18 tot 20 jaar	17.3	18.6	19.0	19.7	22.1	22.8	22.7	25.3	25.8	27.2	32.6	58.5
21 tot 25 jaar	17.3	18.7	19.0	19.9	22.0	22.1	23.6	26.2	26.2	27.2	33.3	58.1
26 tot 30 jaar	17.5	18.5	19.1	20.6	22.8	22.3	24.1	27.1	26.9	27.8	34.2	57.2
31 tot 36 jaar	17.8	18.5	19.4	20.7	22.9	22.1	23.7	26.5	26.6	28.0	35.2	57.5
β en significantie	0.08 ***	0.04 *	0.04	0.11 ***	0.08	0.06 ***	0.11 ***	0.10 ***	0.10 ***	0.09 ***	0.21 ***	0.08 ***
R ²	1.5	0.2	0.7	8.9	6.3	7.4	5.9	4.1	9.9	5.5	7.6	4.2

4.2 Levensloopverschillen tussen de gewesten

De verschillen in het beeld van de ideale levensloop tussen de verschillende regio's zijn eerder klein te noemen (tabel 4-3). Wat de transities betreft die wettelijk zijn vastgelegd, zoals het halen van een autorijbewijs en het gaan stemmen zijn er helemaal geen regionale verschillen. Ook is er veel eensgezindheid over de leeftijd waarop men idealiter zijn eerste seksuele contacten kan hebben.

We merken een grootstedelijk effect (Brussel) voor transities als het kopen van een huis, het huwen, het stoppen met studeren en de pensioenleeftijd. De ideale leeftijd om deze transities te doorlopen worden door Brusselaars op iets oudere leeftijd gelegd dan door Vlamingen en Walen. Tussen deze twee laatsten zijn er voor deze gebeurtenissen geen verschillen.

Wallonië onderscheidt zich van Vlaanderen en Brussel op het vlak van het krijgen van het eerste kind en de financiële onafhankelijkheid. Walen zijn van oordeel dat deze transities vroeger kunnen doorlopen worden dan Vlamingen en Brusselaars.

Voor de leeftijd waarop men zijn laatste kind krijgt en de eerste werkervaring heeft, zijn er dan weer verschillen tussen Vlaanderen enerzijds en Brussel en Wallonië anderzijds. Vlamingen vinden dat men op jongere leeftijd moet stoppen met kinderen krijgen en dat men zijn eerste werkervaring vroeger kan hebben.

TABEL 4-3: LEVENSLOOP NAAR GEMEENSCHAP (GECONTROLEERDE VOOR LEEFTIJD, GESLACHT EN ONDERWIJSNIVEAU)

	eerste seksuele contact	autorijbewijs	stemmen	eerste werkervaring	afstuderen	financiële onafhankelijkheid	samenwonen	huwelijk	eerste kind	huis kopen	laatste kind	pensioen
Brussels hoofdstedelijk gewest	17.7	18.7	19.2	20.7	23.6	22.3	23.5	26.9	26.6	28.9	35.7	58.4
Vlaams gewest	17.5	18.5	19.2	19.9	22.3	22.4	23.8	26.3	26.6	27.6	33.6	57.6
Waals gewest	17.5	18.6	19.1	21.0	22.5	21.7	23.5	26.4	26.1	27.2	34.5	57.7
Total	17.5	18.6	19.2	20.3	22.5	22.2	23.7	26.4	26.4	27.6	34.1	57.7
Significantie				***	***	***		*	***	***	***	**
β	0.03	0.03	0.00	0.13	0.08	0.09	0.04	0.04	0.06	0.12	0.16	0.05

4.3 Onderwijs en de ideale levensloop

Het is duidelijk dat lang studeren een bijzondere druk op de levensloop zet. Deze zal zich aan de langere studies moeten aanpassen. Twee mogelijke aanpassingsstrategieën zijn denkbaar. De eerste zou erin bestaan de ideale sequentie te laten varen en de variatie of spreiding rond de ideale transitieleeftijden te verbreden. Die strategie zou leiden naar destandaardisering. Het is niet uitgesloten dat de normen en het ideaalbeeld zich op die manier aan de situatie van hogeschoolden aanpassen. De andere strategie zou erin bestaan de sequentie en de strakke timing te behouden, maar de transitieleeftijden die na het afstuderen komen en er mee verbonden zijn, gewoon op te schuiven. We gaan na welke van de twee aanpassingsstrategieën wordt gevolgd.

4.3.1 Studie en sequentie

De structurele druk op de leeftijd door de langere studieloopbanen zou tot gevolg kunnen hebben dat de ideale volgorde van de levensfasen verandert.

Tabel 4-4 geeft echter weer dat de volgorde voor de verschillende onderwijsniveau dezelfde blijft¹².

TABEL 4-4: LEEFTIJD WAAROP 25, 50 EN 75% VAN DE RESPONDENTEN EEN BEPAALDE TRANSITIE ALS IDEEAAL ZIEN NAAR ONDERWIJSNIVEAU

	eerste seksuele contact	autorijbewijs halen	gaan stemmen	eerste werkervaring	financiële autonomie	stoppen met studeren	samenwonen	huwelijk	eerste kind	kopen van woning	laatste kind	pensioen
Geen/lager onderwijs												
25 %	16	18	18	18	18	18	20	23	24	25	30	55
50 %	17	18	18	19	20	20	22	25	25	25	35	58
75 %	18	19	20	21	22	22	25	29	28	30	36	60
Hoger TSO en BSO												
25 %	16	18	18	18	20	20	21	24	25	25	30	55
50 %	17	18	18	20	21	21	23	25	25	25	35	57
75 %	18	18	20	21	23	23	25	28	28	30	35	60
Hoger ASO en KSO												
25 %	16	18	18	18	20	21	22	25	25	25	31	55
50 %	18	18	18	21	22	22	24	25	26	28	35	56
75 %	18	19	20	23	24	24	25	30	29	30	36	60
Hogescholenonderwijs												
25 %	16	18	18	18	21	22	23	25	25	25	32	55
50 %	18	18	18	21	23	23	24	26	27	28	35	60
75 %	18	19	20	23	25	24	25	28	29	30	36	60
Universitair onderwijs												
25 %	17	18	18	20	23	23	23	25	26	27	33	55
50 %	18	18	18	23	24	24	25	27	28	30	35	60
75 %	18	19	18	24	25	25	25	30	30	30	36	65
Totaal (50%)	17	18	18	20	22	22	24	25	26	27	35	59

De vastgestelde ideale sequentie blijft gelden, ook voor de mensen die lang studeren. Afwijkingen van die ideale sequentie zijn zeldzaam (zie tabel 8-4). Als er al afwijkingen zijn, doen ze zich voor in verband met de sequentie tussen het huwelijk en het eerste kind.

De vraag die zich voor een aantal mensen stelt is: huwt men (dikwijls ter bevestiging van een samenlevingsrelatie) voor of na de geboorte van het eerste kind. Mensen jonger dan 28 plaatsen het huwelijk idealiter voor het eerste kind. Bij mensen ouder dan 28 wordt die ideale volgorde al eens omgekeerd. Net zoals voor de leeftijd waarop men zijn laatste kind kan krijgen, zien we hier waarschijnlijk een aanpassing van het ideaal aan de ervaring of de situatie waarin men zich bevindt.

¹² Een uitgebreidere tabel kan de lezer vinden in de bijlage (zie tabel 8-4)

4.3.2 *Studie en variatie van de timing*

De bijzondere positie die de hogeschoolden innemen met betrekking tot de ideale levensloop, en die tot spanningen kan leiden, geeft duidelijk geen aanleiding tot destandaardisering. De eensgezindheid met betrekking tot de ideale transitieleeftijd is zelfs groter (of de variatiecoëfficiënt is kleiner) bij de hogeschoolden dan bij de laaggeschoolden (zie tabel 8-5). Het is duidelijk dat een langere socialisatie in het onderwijssysteem tot homogenisering leidt (Elchardus & Glorieux, 2002). In de volgende sectie wordt nagegaan welke aanpassingen zich dan wel voordoen.

4.3.3 *Studie en timing van de transities*

Tabel 4-2 geeft de ideale leeftijd om bepaalde transities te doorlopen naar onderwijsniveau gecontroleerd voor geslacht en leeftijd. Het onderwijsniveau heeft een invloed op bijna alle gebeurtenissen.

De ideale leeftijd om af te studeren wordt duidelijk aangepast aan de reële positie die men inneemt. Zo stijgt de ideale leeftijd om af te studeren van 21 jaar bij de lagereschoolden tot 25 jaar bij de universitaire. Dit is niet het geval voor de gebeurtenissen die los staan van de verlenging van de studiefase, namelijk de eerste seksuele contacten, het autorijbewijs halen en gaan stemmen. Er is bijna geen variatie in de mediane leeftijd waarop deze transities idealiter zouden moeten plaatsvinden naar het huidige scholingsniveau van de respondenten. 18 jaar blijkt hier de norm te zijn. Al zien we wel dat de ideale leeftijd om te gaan stemmen iets lager ligt naarmate het scholingsniveau toeneemt. Terwijl de lagereschoolden 20 jaar als ideaal zien, is dit bij de universitaire 18.5. De mensen passen de leeftijd die zij ideaal achten voor het stemrecht aan hun onderwijsniveau aan. De hogereschoolden vinden dat mensen daar sneller voor klaar zijn dan de lagereschoolden.

De ideale leeftijd voor gebeurtenissen die wel afhankelijk zijn van de verlenging van de studieduur, zoals het financieel op eigen benen staan, samenwonen, huwen, eerste kind krijgen, kopen van huis en op pensioen gaan, wordt systematisch aangepast aan de ideale leeftijd om af te studeren. De ideale leeftijd om te stoppen met studeren, financieel onafhankelijk te zijn, samen te gaan wonen, een eerste kind te krijgen, te huwen en een huis te kopen ligt bij de lagereschoolden tussen de leeftijd van 20 en 25 jaar, bij de hogereschoolden tussen 24 en 30 jaar. Vier à vijf jaar later dus. Ook de ideale pensioenleeftijd ligt bij de hogereschoolden drie jaar later (60 jaar) dan bij de lagereschoolden (57 jaar). We zien dus dat de sequentie en variatie van de timing van de transities niet verandert, maar dat de verandering plaatsgrijpt binnen de structuur van de ideale levensloop en de aanpassing aan de langere studies het karakter heeft van en uitstel met 4 à 5 jaar van de studiereleaterde transities.

Besluitend kunnen we stellen dat al onze bevindingen en ook de wijze waarop de ideale levensloop zich aan langdurige studie aanpast, sterk pleiten tegen de standaardiseringstheorie of de individualisering van de levensloop. Er bestaat een duidelijk ideaalbeeld van de levensloop, gekenmerkt door een duidelijke sequentie en een vrij strakke timing van de belangrijke transitie's. Dat ideaalbeeld van de levensloop is daarenboven in grote mate onafhankelijk van de chronologische leeftijd (van de beschouwde bevolking, van 18 tot 36). De ideale levensloop is ook nagenoeg dezelfde in de twee gemeenschappen (zie tabel 4-3). Ook tussen mannen en vrouwen zijn er nog weinig verschillen, al mogen de gezinsgebonden transitie's voor de vrouwen wel ongeveer een jaar vroeger plaatsvinden dan voor de mannen. Zelfs een ingrijpende levenservaring als het verder studeren wordt binnen de ideale levensloop opgevangen met een minimum aan aanpassing. De sequentie en de strakheid van de transitie's blijft intact, de transitie's die rechtstreeks gebonden zijn aan het langer studeren worden met 4 à 5 jaar, iets meer dan de gemiddelde studieduur, opgeschoven.

TABEL 4-5: IDEALE LEVENSLIOP VOOR HOOGGESCHOOLDEN

Fase of scharnier	Gebeurtenissen	beginleeftijd	Eindleeftijd	Duur
Post-adolescentie	Eerste seksuele contact, autorijbewijs, gaan stemmen	17	23	6
Sociale volwassenheid	Eerste werkervaring, financieel op eigen benen staan, stoppen met studeren, samenwonen met partner	23	27	4
Gezinsuitbouw	Huwen, eerste kind, eigen woning	27	30	3
Volle, actieve leven		30	55	25
Uitbollen loopbaan	Pensionering	55	65	10
Post-actief		65	80	

5 Reële en/of geplande levensloop

Dit onderzoek wil vooral peilen naar het bestaan van een collectieve voorstelling van de ideale of gewenste levensloop en naar levensloopplannen (in deelrapporten 2 en 3), alsook naar de beleving van de levensloop. Het werd niet opgezet om de daadwerkelijk doorlopen levensloop in kaart te brengen. Wil men dat doen, dan bekijkt men beter geboortecohorten en blikt men terug op hun leven. Daartoe moet men oudere personen ondervragen. Als we de reeds doorlopen levensloop van onze respondenten bekijken, dienen we er rekening mee te houden dat deze alle transitie's nog niet hebben doorlopen (zie tabel 5-1). Een schatting van de leeftijd waarop een bepaalde transitie werd doorlopen, geldt daarom enkel voor degenen die de transitie al hebben doorlopen. Dat betekent dat zo'n leeftijd een onderschatting is van de

leeftijd waarop de bestudeerde cohorte in haar geheel die transitie zal doorlopen.

TABEL 5-1: PERCENTAGE JONGVOLWASSENEN DAT TRANSITIE REEDS HEEFT DOORLOPEN

	N	Percentage	Standaard-afwijking
Reeds afgestudeerd	4614	81.0%	0.39
Eerste werkervaring reeds doorgemaakt	4461	80.7%	0.39
Ouderlijk huis al verlaten	4272	64.2%	0.48
Gaan samenwonen	4333	46.4%	0.50
Al eigenaar van woning geworden	4613	39.5%	0.49
Al gehuwd	4557	36.4%	0.48
Eerste kind al gekregen	4612	36.3%	0.48
Laatste kind al gehad	4249	25.9%	0.44
Al gescheiden	4557	4.5%	0.21

Toch lijkt het nuttig om in de mate van het mogelijke de ideale en de verwezenlijkte levensloop met elkaar te vergelijken. We merkten al op dat die twee waarschijnlijk elkaar beïnvloeden. Mensen proberen naar hun ideaal te leven, maar passen dat ideaal ook aan de omstandigheden aan (Liefbroer e.a., 1993; Buchmann, 1989). Tussen de ideale levensloop en de reële levensloop staan immers praktische problemen, onverwachte gebeurtenissen en dergelijke. Door het langer studeren bijvoorbeeld komt men later op de arbeidsmarkt en wordt men later financieel zelfstandig. Dat heeft zijn invloed op andere belangrijke gebeurtenissen in het leven. De actuele levensloop van mensen dient waarschijnlijk te worden beschouwd als het resultaat van hun individuele ideeën en wensen omtrent de ideale timing en volgorde van belangrijke gebeurtenissen enerzijds, omstandigheden anderzijds. Mensen streven naar dit ideaal maar het ideaalbeeld van de levensloop past zich ook aan aan de realiteit. Precies ten gevolge van de samenhang zou een destandaardisering van de levensloop, zelfs als deze louter door praktisch problemen en aanpassingen aan de situatie tot stand komt, ook zijn weerslag moeten hebben op de ideale levensloop.

Voor verschillende belangrijke gebeurtenissen, zowel in het publieke als het private levensdomein, vroegen we de jongeren of ze deze transitie reeds doorlopen hadden en op welke leeftijd. Indien ze een transitie nog niet doorlopen hadden, vroegen we hen of ze deze gebeurtenis nog planden en zo ja op welke leeftijd.

De correlaties tussen de ideale leeftijd en reële/geplande leeftijd waarop men transitie doorloopt, worden gegeven in tabel 5-2. De correlaties zijn hoog.

TABEL 5-2: CORRELATIE TUSSEN DE IDEALE TRANSITIELEEFTIJD EN DE REËLE EN/OF GEPLANDE TRANSITIELEEFTIJD

	Ideale leeftijd voor 7 transities (zonder pensioen)
- reële of geplande leeftijd voor 8 transities (zonder pensioen) ¹³ (n=3738)	0.596
- reële leeftijd waarop men 7 transities heeft doorlopen (zonder laatste kind en pensioen) ¹⁴ (n=2179)	0.421
- geplande leeftijd waarop men 7 transities wil doorlopen (zonder afstuderen en pensioen) ¹⁵ (n=1778)	0.602

We merken ook op dat de geplande transitieleeftijd ($r=0.60$) sterker samenhangt met de ideale leeftijden dan de reële transitieleeftijden ($r=0.42$). Men plant zijn leven naar het ideaalbeeld dat men voor ogen heeft maar in realiteit komen er praktische belemmeringen die maken dat men afwijkt van het ideaalbeeld. Toch blijft de band met de ideale levensloop zeer sterk ($r=0.42$).

In tabel 5-3 maken we een vergelijking tussen enerzijds de reële en de ideale leeftijden en anderzijds de geplande en ideale transitieleeftijd zoals ze gezien wordt door de jongeren die de transitie respectievelijk al dan niet reeds doorlopen hebben.

TABEL 5-3 IDEALE EN TRANSITIELEEFTIJDEN VOOR VERSCHILLENDE GEBEURTENISSEN

	Allen		Enkel diegenen die de transitie al doorlopen hebben		Enkel diegenen die de transitie nog niet doorlopen hebben	
	reële en geplande transitieleeftijd	ideale leeftijd	reële transitieleeftijd	Ideale leeftijd	geplande transitieleeftijd	Ideale leeftijd
stoppen met studeren	21.1	22.5	20.4	22.2	24.4	24.1
eerste werkervaring/job	21.4	20.3	20.7	20.2	23.7	20.7
samenwonen met partner	24.5	23.7	23.1	23.0	26.1	24.4
Huwelijk	27.0	26.4	24.2	24.9	29.1	27.3
eerste kind	28.7	26.4	25.5	25.3	28.7	27.1
kopen van een huis	27.7	27.6	26.0	26.3	29.1	28.4
laatste kind	32.2	34.1	25.1	34.5	34.1	34.3
Pensioen	57.8	57.7			57.8	57.7

¹³ Op basis van een hoofdcomponentenanalyse op de reële of geplande transitieleeftijden die één component opleverde, maakten we een somschaal aan die de reële of geplande leeftijd voor 8 transities weergeeft.

¹⁴ Op basis van een hoofdcomponentenanalyse op de reële transitieleeftijden die één component opleverde, maakten we een somschaal aan die de reële leeftijd voor 7 transities weergeeft.

¹⁵ Op basis van een hoofdcomponentenanalyse op de geplande transitieleeftijden die één component opleverde, maakten we een somschaal aan die de geplande leeftijd voor 7 transities weergeeft.

Jongvolwassenen die de transities nog moeten doorlopen¹⁶ plannen de meeste gebeurtenissen systematisch later dan wat ze als ideaal beschouwen. Het gaat dan om de eerste werkervaring/intrede op de arbeidsmarkt, samenwonen met partner, het huwelijk, het eerste kind en het kopen van een huis. In zekere zin kunnen we hier spreken van uitstelgedrag. De leeftijd waarop men van plan is af te studeren, het laatste kind te krijgen en op pensioen te gaan, komen (bijna) perfect overeen met de ideale transitieleeftijden.

Jongvolwassenen die de transities reeds doorlopen hebben¹⁷ vinden dat de leeftijd waarop zij dat gedaan hebben hun ideaalbeeld benadert. Het zou kunnen dat deze jongeren hun ideaalbeeld aangepast hebben aan de realiteit. Toch zien we dat ze graag langer hadden gestudeerd. De leeftijd waarop men is afgestudeerd is 20.4. De ideale leeftijd om af te studeren ligt hoger, namelijk op 22 jarige leeftijd. Bij de jongvolwassenen in België bestaat dus duidelijk het gevoel dat zij niet lang genoeg gestudeerd hebben¹⁸.

Dat de leeftijd waarop men zijn laatste kind gekregen heeft zoveel lager ligt dan de ideale leeftijd kan verklaard worden door de operationalisering. Respondenten die al een kind hebben maar er geen meer wilden, kregen de leeftijd mee waarop ze dit kind gekregen hadden. Het wijst er ook op dat men de ideale leeftijd voor het krijgen van het laatste kind beschouwd als een limiet (wat ook de bedoeling was van de vraag). In de tabel zien we dat niet alleen de ideale en geplande transitieleeftijden goed overeenstemmen maar dat er, voor de personen die de transities al hebben doorgemaakt, eveneens een frappante overeenkomst is tussen ideale en verwezenlijkte levensloop. De notie van destandaardisering blijkt weinig geschikt als een kijk op onze levensloop. Bij de jongvolwassenen bestaat er niet enkel een duidelijk en vrij strak ideaalbeeld van de levensloop, maar de verwezenlijkte levensloop hangt daarenboven nauw samen met dat ideaalbeeld.

6 De levensloop en de wendbaarheid van het leven

De idee van een gedestandaardiseerde levensloop, waarvan de verschillende posities simultaan toegankelijk zouden zijn, steunde op de veronderstelling dat steeds meer mensen hun levensmogelijkheden willen open houden en zich niet langer willen laten binden door onomkeerbare beslissingen en engagementen. Luhmann (1976) beschouwt dat als een typisch westerse en moderne houding, die zowel op de geschiedenis als op de persoonlijke

¹⁶ Deze jongeren zijn gemiddeld 23.6 jaar oud. De gemiddelde leeftijd van de totale steekproef is 27.6.

¹⁷ Zij zijn gemiddeld 30.9 jaar oud.

¹⁸ Hier zijn er geen verschillen naar geslacht, scholingsniveau van de ouders en geen regionale verschillen (regressie-analyse op het verschil tussen de ideale en de reële afstudeerleeftijd: geslacht, scholingsniveau van de ouders en regio had geen invloed)

levensloop wordt toegepast. Men vindt ze gerealiseerd in onder meer het mogelijk maken van echtscheiding, in tweede-kans-onderwijs of levenslang leren. Volgens heel wat auteurs manifesteert zij zich echter ook in houdingen. Dat kan dan op twee manieren gebeuren. Het individu kan de sluiting van zijn toekomst tegengaan of afremmen door verbintenissen en engagementen te vermijden of uit te stellen enerzijds, door die engagementen te trivialisieren en omkeerbaar te achten anderzijds (Adriaansen & Zijderveld, 1981; Lipovetsky, 1983; Brose, 1988, Elchardus & Heyvaert, 1990).

In deze sectie gaan we allereerst na of engagementen (in groeiende mate) getrivialiseerd worden. We doen dat door te onderzoeken in welke mate de mensen de indruk hebben dat hun leven zich sluit of in een vastliggende baan komt te liggen naarmate zij meer transities doormaken en engagementen aangaan. Mochten de doorlopen transities en aangegane engagementen weinig effect hebben op de mate waarin men het verdere leven nog wendbaar en veranderbaar acht, dan zouden die engagementen inderdaad nog weinig betekenen. Zij zouden het leven dan niet vastleggen. Om dat te onderzoeken, gebruiken we een vraag die ook al 1988 aan een steekproef van de bevolking werd voorgelegd. Op die manier is het ook mogelijk de evolutie over de tijd te bekijken. Die vraag luidt *“Hebt u de indruk dat uw leven in de nabije toekomst nog grondig kan veranderen of denkt u daarentegen dat het afgezien van onvoorziene omstandigheden wel min of meer vastlegt. Welke van de volgende uitspraken geeft het best uw gevoel weer?”*. De respondenten konden kiezen uit vier antwoordmogelijkheden die in tabel 6-1 terug te vinden zijn.

TABEL 6-1: PERCENTAGE 21 TOT 36 JARIGEN DAT VOLGENDE ANTWOORDMOGELIJKHEID GEKOZEN HEEFT IN 1988 EN IN 2004 (RIJ%)

	In mijn leven is nog niets beslist, alle wegen zijn nog open	Ondanks alles wat ik achter de rug heb, denk ik dat ik mijn leven nog echt een andere richting kan geven als ik dat wil	Ik denk dat het moeilijk is mijn leven nog grondig te veranderen	Ik denk dat het nagenoeg onmogelijk is mijn leven nog te veranderen
TOR88	29.9%	42.2%	24.2%	3.8%
Levensloop 2004	30.9%	46.6%	19.8%	2.8%
Totaal	30.8%	46.1%	20.3%	2.9%

$\chi^2=7.82$; $df=3$; $p=0.05$

We vergelijken de leeftijdsgroep van 21 tot 36 jaar omdat in het onderzoek uit 1988 geen 18- tot 20-jarigen bevraagd werden (Elchardus & Heyvaert, 1990). Uit tabel 6-1 blijkt dat de mate waarin jongvolwassenen het gevoel hebben dat hun leven nog open is en alle wegen uitkan, over de laatste 16 jaar (tussen 1988 en 2004), nauwelijks is veranderd. De cijfers wijzen in de

richting van een grotere openheid, maar de verschillen zijn klein en statistisch nauwelijks significant.

Net zoals in 1988 wordt vastgesteld dat naarmate mensen ouder worden ze de indruk hebben dat hun leven zich sluit. De gemiddelde leeftijd van degenen die van oordeel zijn dat in het leven nog niets is beslist en alle wegen nog open zijn is 25.7 jaar (zie tabel 6-2). Op 28-jarige leeftijd heeft men eerder het gevoel dat men wel al heel wat achter de rug heeft maar dat men het leven nog een andere wending kan geven als men dat echt wil. Op ongeveer 30-jarige leeftijd is men van oordeel dat het moeilijk of bijna onmogelijk is het leven nog te veranderen (figuur 6-1). Zo is op 32-jarige leeftijd 50% van de jongvolwassenen van oordeel dat het moeilijk tot onmogelijk is het leven nog grondig te veranderen. Op 34- à 35-jarige leeftijd is 75% die mening toegedaan. De leeftijd van dertig, die ook al in de timing van de ideale levensloop verscheen als het punt waarop men “gezetten” was, verschijnt ook hier weer als de scharnierleeftijd waarop het leven zich als het ware sluit en het moeilijk wordt de levensloop nog in een andere bedding te leggen¹⁹.

TABEL 6-2: DETERMINISME VAN DE LEVENSLLOOP NAAR CHRONOLOGISCHE EN SOCIALE LEEFTIJD

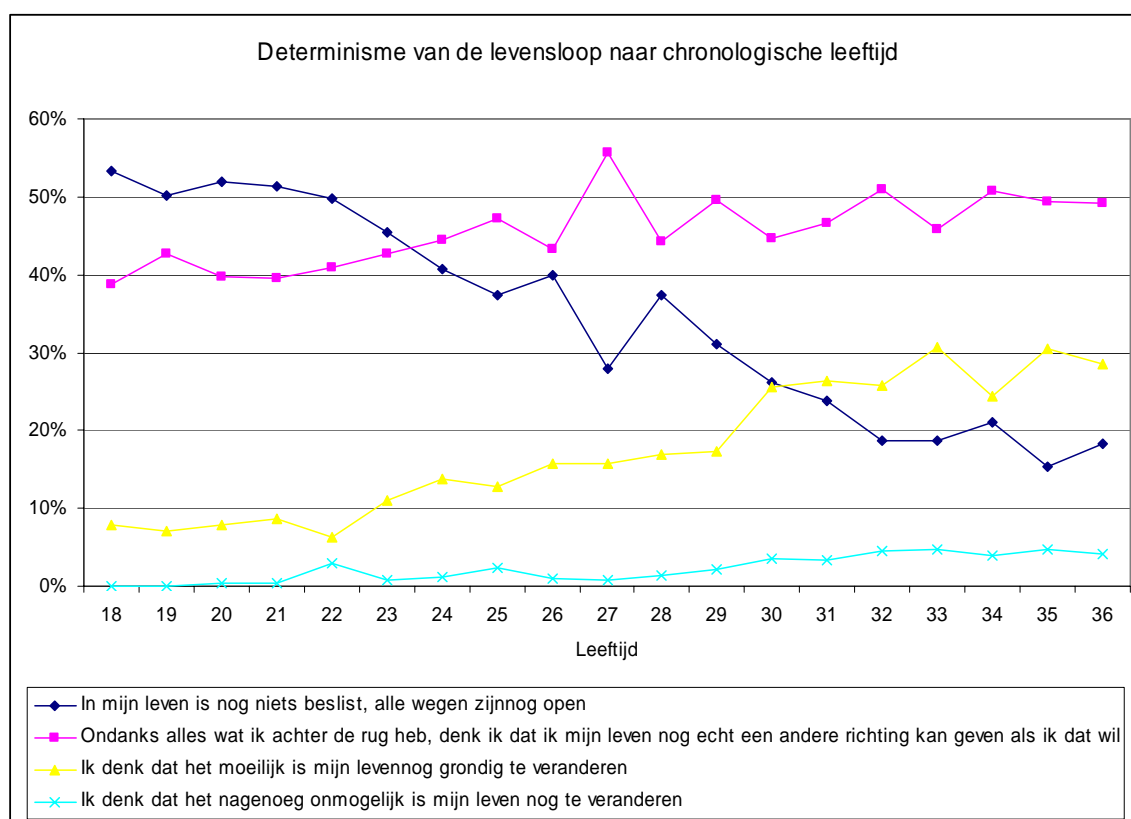
	Chronologische leeftijd \bar{x}	Mediaan	Gemiddeld aantal transities (=sociale leeftijd 0-9)
- In mijn leven is nog niets beslist, alle wegen zijn nog open	25.7	25	2.62
- Ondanks alles wat ik achter de rug heb, denk ik dat ik mijn leven nog echt een andere richting kan geven als ik dat wil	28.1	28	4.05
- Ik denk dat het moeilijk is mijn leven nog grondig te veranderen	30.2	32	5.45
- Ik denk dat het nagenoeg onmogelijk is mijn leven nog te veranderen	30.9	32	6.15
Totaal	27.8		3.83
P	0.00		0.00
η^2	9.4		15.6

Terwijl de samenhang tussen de leeftijd en de openheid van het leven evident is en als het ware behoort tot de levenservaring van iedereen, dienen we ons toch af te vragen waarom het leven zich sluit naarmate de leeftijd vordert. Een waarschijnlijke verklaring hiervoor is dat mensen meer transitie hebben doorlopen en meer engagementen hebben aangegaan, naarmate de leeftijd vordert. Het is mogelijk dat de transitie worden beschouwd als belangrijke levensbeslissingen die de mogelijkheden voor de toekomst vernauwen en vanaf een bepaald punt het leven in een vaste, nog moeilijk te

¹⁹ In tegenstelling tot de leeftijd zijn er geen verschillen naar geslacht en onderwijsniveau.

verleggen bedding laten vloeien. De vastgestelde relatie met de leeftijd zou in dat geval een gevolg zijn van de relatie tussen de leeftijd en de transitie die reeds werden doorgemaakt. De relatie tussen de chronologische leeftijd en het aantal doorgemaakte transitie is bijzonder sterk ($r=0.77$), wat er nogmaals op wijst dat er weinig standaardisering of heterogenisering is opgetreden. Uit de analyses blijkt dat de invloed van de chronologische leeftijd op het idee dat men heeft over de mate waarin de levensloop nog wendbaar is, volledig verklaard wordt door het aantal doorlopen transitie.

FIGUUR 6-1: DETERMINISME VAN DE LEVENSLOOP NAAR CHRONOLOGISCHE LEEFTIJD

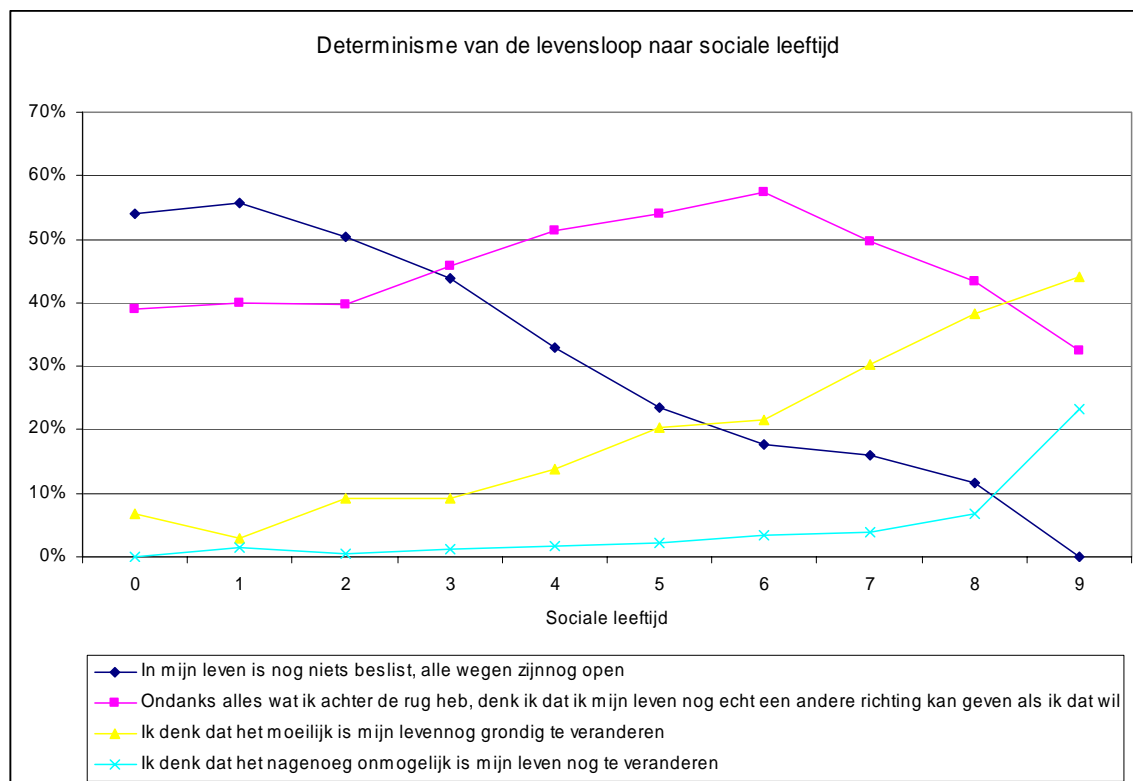
De jongeren die zeggen dat in hun leven nog niets is beslist en alle wegen nog open zijn, hebben gemiddeld slechts 2.6 transitie doorlopen (zie tabel 6-2 en figuur 6-2). Respondenten die van mening zijn dat ze al heel wat achter de rug hebben, maar dat ze hun leven nog wel een andere richting kunnen geven als ze dat willen, hebben gemiddeld 4.1 transitie doorlopen. Jongvolwassenen die van oordeel zijn dat het moeilijk tot onmogelijk is hun leven nog grondig te veranderen, hebben reeds het merendeel van de belangrijke transitie doorlopen, namelijk 5 à 6. De geschetste evoluties zijn mooi te zien in figuur 6-2. Het percentage jongeren dat van mening is dat alle wegen nog open zijn neemt systematisch af naarmate men meer transitie doorlopen heeft. Vanaf bijna drie transitie (of de leeftijd van 23 jaar) zijn er meer jongeren die vinden dat ze al veel achter de rug hebben

maar als ze willen toch nog dingen kunnen veranderen dan jongeren die vinden dat alle wegen nog open zijn.

Omgekeerd zien we dat het percentage jongeren dat vindt dat het moeilijk is het leven nog grondig te veranderen, snel toeneemt. Na vijf à zes transities (of de leeftijd van 30 jaar) zijn er dan ook meer respondenten die deze mening toegedaan zijn dan jongeren die vinden dat alles nog mogelijk is.

54.1% van de jongeren die nog geen transitie heeft doorlopen, is van oordeel dat in hun leven nog niets beslist is en alle wegen nog open liggen. Na drie transities is die groep gedaald tot 43.6% en verklaart 45.6% dat “ondanks alles wat ik achter de rug heb, denk ik dat ik mijn leven nog een andere wending kan geven als ik dat wil”. Na 6 transities is de groep die zegt dat hun leven nog open ligt (17.5%) kleiner geworden dan degenen die zeggen dat het nog moeilijk is hun leven grondig te veranderen (21.3%). Na 8 transities is de groep die zegt dat alle wegen nog open liggen geslonken tot 11.6%. De groepen die zeggen dat ze hun leven nog een andere wending kunnen geven, als ze dat willen en degenen die zeggen dat het toch wel moeilijk zou zijn hun leven nog grondig te veranderen, zijn dan ongeveer even groot, respectievelijk 43.2% en 38.2%. We zien dus een vrij snelle sluiting van het leven naarmate men transities doorloopt en daarbij engagementen aangaat en bepaalde levenspaden inslaat. Toch is het opmerkelijk dat van de mensen die “gezetten” zijn, nog 40% van oordeel is dat zij hun leven nog een echt andere wending zouden kunnen geven. Van de mensen boven de 30 is dat ongeveer 50%.

FIGUUR 6-2: DETERMINISME VAN DE LEVENSLIOP NAAR SOCIALE LEEFTIJD

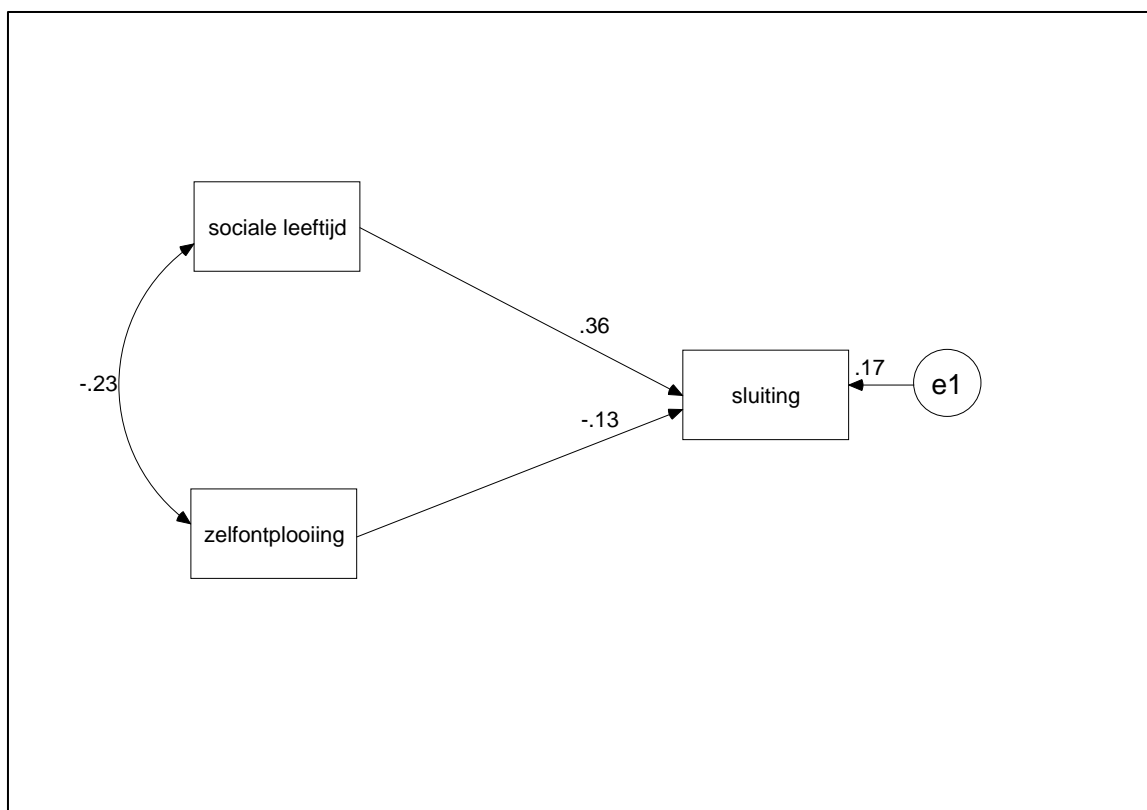
Het is duidelijk dat voor grote groepen jongvolwassenen de transities ook daadwerkelijk levensstappen en engagementen zijn, waarvan men aanneemt dat zij alternatieve toekomstmogelijkheden uitsluiten. Tevens gaat het om een bevolking met een zeer open kijk op het leven. Van de mensen boven de dertig vindt slechts 4.2% dat het nu nagenoeg onmogelijk is hun leven nog te veranderen. Van de mensen die al 8 transities hebben doorgemaakt is dat 6.7%. Van 25 tot 30 voor de bevolking in het algemeen, van 29 tot 34 voor de hogeschooleden, situeert zich een periode tijdens de welke men zich sterk in het gezinsleven engageert. Dat leidt tot een sluiting of vernauwing van de levensperspectieven, maar de mensen boven de dertig behouden toch een heel open kijk op het verdere leven: grondige verandering wordt weliswaar moeilijk geacht, maar meer dan 40% is van oordeel dat wie dat wil zijn leven nog wel echt een andere wending kan geven. De sociale volwassenheid is bereikt, maar velen bewaren een jeugdige kijk op het leven als een breed veld van mogelijkheden. Die houding is blijkbaar over de laatste 16 jaar niet grondig veranderd.

Het geloof in de wendbaarheid van het leven blijkt samen te hangen met het streven naar zelfontplooiing. Dat laatste werd gemeten aan de hand van uitspraken zoals in tabel 6-3.

TABEL 6-3: ZELFONTPLOOIING

	(helemaal) niet akkoord	Tussen beide	(helemaal) akkoord
- Ik wil een eigen invulling geven aan het leven	1.9	14.8	83.3
- Ik wil voldoende tijd en energie overhouden om mijn persoonlijke interesses te beoefenen	1.6	12.4	86.0
- Ik vind het belangrijk dat ik mijn interesses kan volgen	0.6	6.4	93.0
- Ik voel een sterke drang naar nieuwe ervaringen	7.7	37.0	55.3
- Het is belangrijk voor mij een creatieve job te vinden waarin ik mezelf kan ontplooien	2.9	14.2	83.0
- Voor mij persoonlijk is het van groot belang dat ik reizen kan maken die mezelf verrijken	17.5	31.5	51.0

FIGUUR 6-3: INVLOED VAN SOCIALE LEEFTIJD EN ZELFONTPLOOIING OP DE SLUITING VAN HET LEVEN

Uit figuur 6-3 blijkt dat het streven naar zelfontplooiing op twee verschillende manieren het geloof in de wendbaarheid van het leven doet verhogen. Ten eerste, blijkt het streven naar zelfontplooiing gepaard te gaan met een lagere sociale leeftijd. Dat verband kan, op zijn beurt, op twee verschillende manieren tot stand komen. Het is best mogelijk dat mensen die het heel belangrijk vinden hun persoonlijke interesses te volgen, belust zijn op nieuwe ervaringen en een eigen invulling willen geven aan het leven, het

aangaan van vaste verbintenissen, zoals een job, een levenspartner of kinderen, gemakkelijker uitstellen of zelfs mijden. Het is echter eveneens mogelijk dat mensen die dergelijke verbintenissen nog niet of in mindere mate zijn aangegaan, de zin van het leven gemakkelijker zoeken in een zelfbetrokken vorm van ontplooiing. Beide processen kunnen leiden tot het vrij sterke negatieve verband tussen het streven naar zelfontplooiing en de sociale leeftijd, dat wordt geobserveerd. Na controle voor het zeer sterke effect van de sociale leeftijd op de sluiting van het levensperspectief, blijkt het streven naar zelfontplooiing echter nog een negatief effect te hebben op de sluiting van het levensperspectief. Dat betekent dat bij een gelijk aantal sociale engagementen of bij een gelijke sociale leeftijd, mensen die naar zelfontplooiing streven in grotere mate van oordeel zijn dat hun leven nog wendbaar is. Of hieruit kan worden besloten dat zij lichter aan hun engagementen tillen of deze trivialisieren, kan niet met zekerheid worden gezegd. Het is immers ook mogelijk dat zij hun sociale verbintenissen verzoenen met hun streven naar zelfontplooiing door de illusie van wendbaarheid te koesteren. Waarschijnlijk zijn beide verklaringen tot op zekere hoogte correct.

7 Sociale leeftijd

7.1 Aantal transitieën doorgemaakt

De sequentiële ordening van de levenslooptransities, alsook het gegeven dat het doorlopen van die transitieën gepaard gaat met het groeiende besef dat de wendbaarheid van het leven afneemt, maakt het verantwoord de sequentie van levensfasen te gebruiken om de sociale leeftijd te meten. De gewone of chronologische leeftijd is een telling van kalenderjaren, ongeacht wat er in die kalenderjaren is gebeurd. Terwijl sociologen die chronologische leeftijd courant in hun analyses en tabellen gebruiken, is het eigenlijk een zeer onsociologische maat. De sociale tijd tikt immers niet in seconden, minuten en uren, maar heeft levensgebeurtenissen als grondstof. Het verstrijken van de chronologische tijd en de chronologische leeftijd zijn sociologisch eigenlijk slechts relevant omdat er zich gedurende die tijd sociologisch relevante gebeurtenissen en processen kunnen voordoen. In het geval dat ons hier bezighoudt, zijn dat de levenslooptransities. In navolging van Hurrelman (1996) die stelt dat geaccumuleerde transitieën cruciaal zijn voor het bereiken van de volwassen status, besluit Westberg (2004) dat men, ondanks een hoge leeftijd, eeuwig jong kan blijven. De negen gebeurtenissen die we in acht nemen zijn:

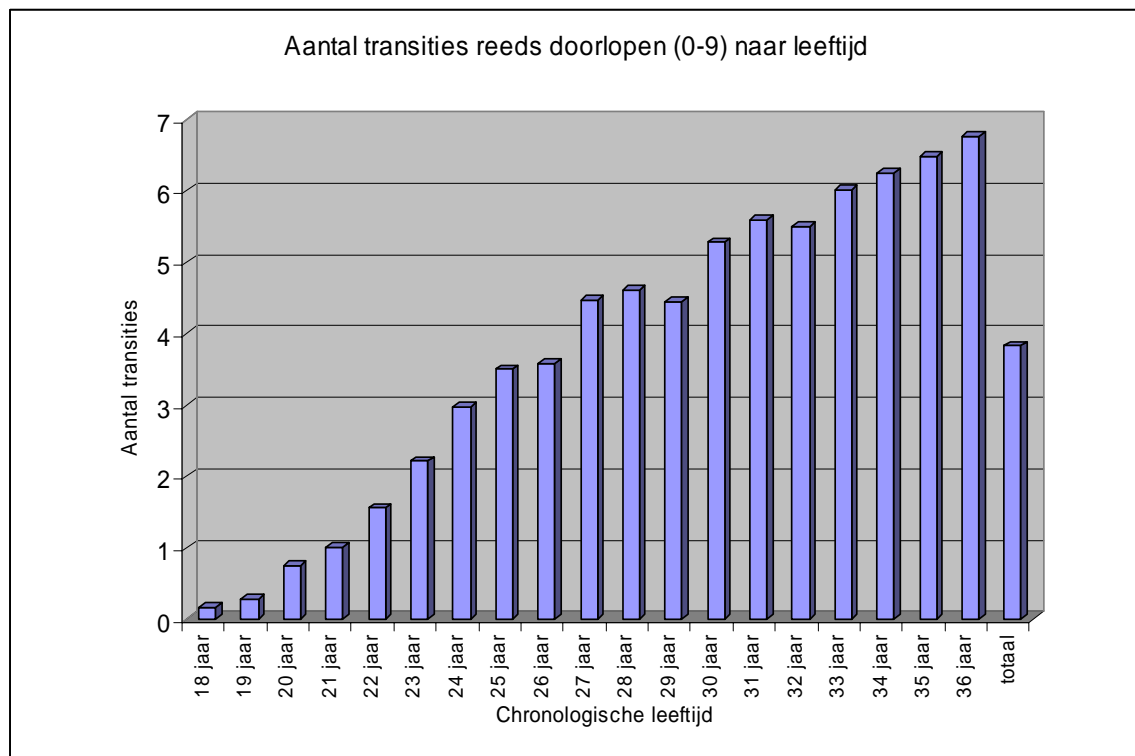
- afstuderen,
- de intrede op de arbeidsmarkt,
- het ouderlijk huis verlaten,

- gaan samenwonen,
- eigenaar worden van een woning,
- huwen,
- het eerste kind krijgen,
- het laatste kind krijgen
- scheiden.

Op basis van die gebeurtenissen construeerden we een maat die het aantal transities weergeeft die een persoon reeds heeft doorlopen. Dit is een weergave of schatting van de sociale leeftijd. We zeggen dat iemand sociaal oud is als deze persoon al veel transities heeft doorlopen; iemand is sociaal jong als weinig transities werden doorlopen. Gemiddeld hebben de jongvolwassenen 3.83 transities doorlopen.

Tabel 7-1 en figuur 7-1 maken duidelijk dat het doorlopen van belangrijke gebeurtenissen in het leven en dus de sociale leeftijd zeer sterk samenhangt met de chronologische leeftijd ($r=0.77$). In tegenstelling tot wat de standaardiseringstheorie doet vermoeden is het doorlopen van de levensfasen dus nog steeds heel sterk aan de chronologische leeftijd gebonden. Dat betekent dat die laatste een betrekkelijk goede benadering van de eerste geeft.

FIGUUR 7-1: GEMIDDELD AANTAL TRANSITIES DOORLOPEN (SOCIALE LEEFTIJD) NAAR CHRONOLOGISCHE LEEFTIJD

De 18- tot 20-jarigen hebben gemiddeld nog maar een halve transitie meegemaakt en zijn dus sociaal zeer jong te noemen. De helft van hen heeft nog geen transitie doorlopen en 75% slechts één transitie (zie tabel 7-1). Vanaf de leeftijd van 20 jaar neemt het aantal gebeurtenissen die men doorloopt systematisch en sterk toe. De 21- tot 25-jarigen hebben gemiddeld al bijna 2.5 transitie doorlopen. Een kwart van hen heeft al één transitie meegemaakt, de helft twee en drie kwart heeft reeds vier transities doorlopen. Tussen de leeftijd van 26 en 30 jaar is het gemiddeld aantal doorlopen transities reeds 4.4 en heeft 75% van deze leeftijdsgroep al zes gebeurtenissen doorlopen. Na de leeftijd van 30 jaar heeft men een groot deel van alle beschouwde transities doorlopen, namelijk 6.2. De helft van de 30-plussers heeft al zeven transities en drie kwart zelfs al acht van de negen transities doorlopen.

TABEL 7-1: AANTAL TRANSITIES REEDS DOORLOPEN (0-9) NAAR LEEFTIJD

	N	gemiddelde	25%	50%	75%
18 - 20 jaar	436	0.49	0	0	1
21 - 25 jaar	1261	2.38	1	2	4
26 - 30 jaar	736	4.37	3	4	6
31 - 36 jaar	1237	6.15	5	7	8
Totaal ($\eta=55.6$; $p=0.00$)	3670	3.83	2	4	6

Naast de leeftijd zijn er eveneens verschillen naar geslacht en onderwijsniveau, ook na controle voor de leeftijd (zie tabel 8-7 en figuur 8-2). Vrouwen en laaggeschoolden, hebben significant meer transities doorlopen dan respectievelijk mannen en hogeschoolden. Het verband tussen het huidig onderwijsniveau en de sociale leeftijd zou te verklaren kunnen zijn door de jongere leeftijd van de hogeschoolden. Dit is echter niet het geval. Ook na controle voor de leeftijd blijft het verband tussen het scholingsniveau en de sociale leeftijd bestaan. De oorzaak moet eerder worden gezocht in het uitstelgedrag met betrekking tot gebeurtenissen in het private levensdomein ten gevolge van de langere schoolloopbaan.

Het langer studeren en daarmee ook de latere intrede op de arbeidsmarkt hebben duidelijk gevolgen voor het aantal transities dat men doorlopen heeft op een bepaalde leeftijd. Ongeacht hun chronologische leeftijd zijn hogeschoolden sociaal gezien jonger dan lagereschoolden. Dit uitstelgedrag komt tot uiting in een lage sociale leeftijd (of weinig doorlopen transities) op een latere chronologische leeftijd.

In dat verband wordt dikwijls gesproken van de jeugd als een moratorium. De term werd gepopulariseerd door de psychiater Erik Erikson (1950). Onder het moratorium van de jeugd wordt nu doorgaans verstaan dat jongeren van een aantal maatschappelijke verantwoordelijkheden zijn vrijgesteld, wat het experimenteren vergemakkelijkt en het geleidelijk naar verantwoordelijkheid toegroeien bevordert. De expansie van het onderwijs en de verlenging van de duur van de initiële opleiding, plaatsen een aantal jongeren – de

hooggeschoolden – echter in een positie van langdurig moratorium. We zagen immers dat de levensloop zich niet aan de verlenging van de opleidingstijd aanpast door de sequentie minder strak te maken en de levensloop te laten vervagen, maar door gewoon een aantal fasen uit te stellen. Volgens een aantal auteurs wordt het moratorium daarom een meer indringende ervaring en verandert in feite ook de subjectieve perceptie van de levensloop. Het huwelijk en het krijgen van kinderen verliezen hun vroegere betekenis van grens tussen jeugd en volwassenheid en voor Westerse jongeren begint de volwassenheid nu met autonomie (of zelfverantwoordelijkheid) en financiële onafhankelijkheid (Dieleman, 2000; Brinkgreve, 2004). Scabini en Cigoli (1997) omschrijven die nieuwe levensfase als volgt:

“What they (de jongeren, red.) want is a moratorium on a final decision, a bit more time to think it over and, at the same time, to put themselves to the test in the affective domain as well as in the world of work before taking on the responsibilities that a final choice entails” (Scabini & Cigoli, 1997: p617).

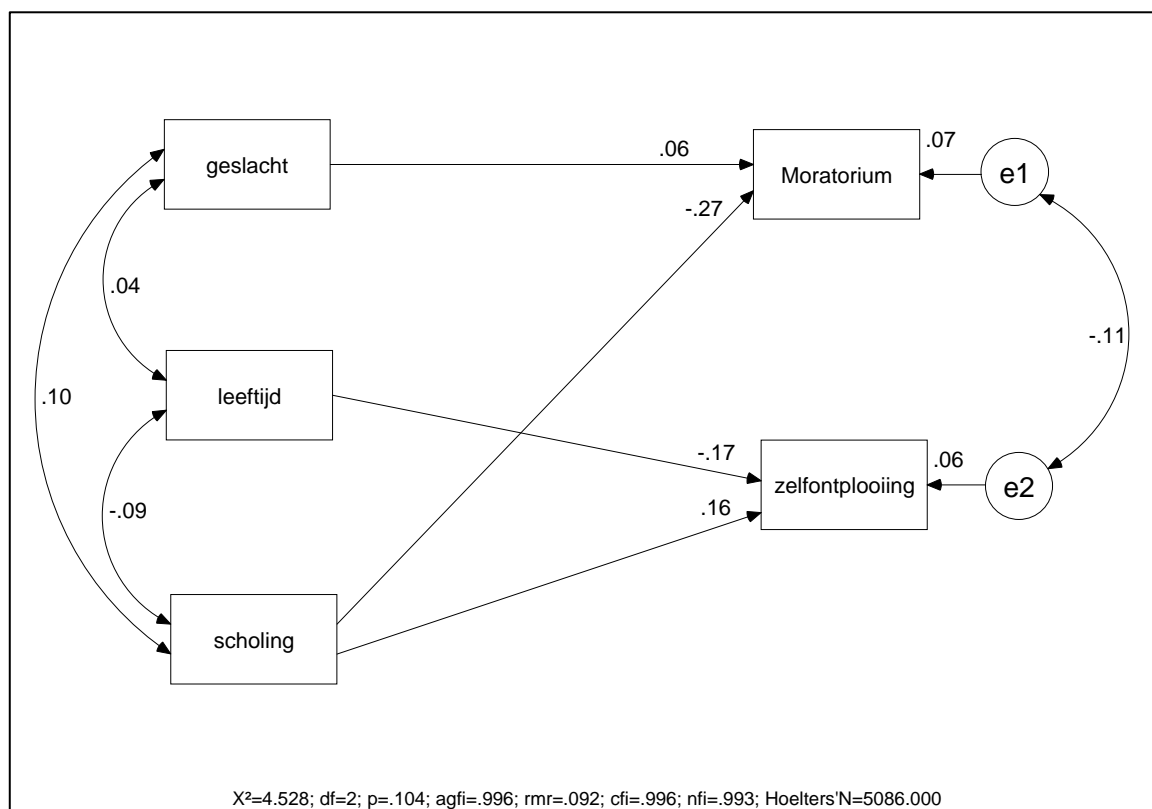
Het is inderdaad waarschijnlijk dat precies het leven in zo'n moratoriumfase waarin men een groot aantal kenmerken en rechten van de volwassenheid heeft verworven, zonder vooralsnog de verantwoordelijkheden te dragen van een vol engagement in de wereld van het werk en in een gezin, tot bepaalde opvattingen en houdingen leidt. Het is waarschijnlijk dat mensen die zich in een dergelijke positie bevinden meer belang zullen hechten aan persoonlijke vrijheid, waarschijnlijk ook aan burgerlijke vrijheden, dat ideeën betreffende het loskoppelen van werk en inkomen (via een basisinkomen) bij hen meer steun zal vinden, dat hun opvattingen over ontplooiing meer zelfberokken zullen zijn... (Elchardus, 1994; Elchardus e.a., 1997). We kunnen, met andere woorden, verwachten dat bepaalde houdingen, zoals het streven naar zelfontplooiing, niet alleen belangrijk zullen zijn voor de wijze waarop de levenscyclus wordt doorlopen, maar dat de sociale leeftijd op zich of, preciezer nog, de relatie tussen de sociale en de chronologische leeftijd op zijn beurt ook een invloed zal hebben op houdingen. We meten het moratorium door het aantal doorlopen transitieën uit te zuiveren voor de chronologische leeftijd. Op deze manier krijgen we een maat voor het vroeger of later doorlopen van transitieën dan men verwacht op basis van de chronologische leeftijd. Deze maat onderscheidt mensen die sociaal jonger zijn dan hun chronologische leeftijd laat vermoeden (die minder transitieën hebben doorlopen), van mensen die sociaal ouder zijn dan hun chronologische leeftijd laat vermoeden (die meer transitieën hebben doorlopen dan verwacht op basis van de chronologische leeftijd).

Mocht er een deinstitutionalisering (of deinstitutionalisering) van de levensloop zijn opgetreden, dan zou dat zeker betekenen dat sociale en chronologische leeftijd van elkaar worden losgekoppeld. We zagen al dat er geen feitelijke loskoppeling is, de correlatie tussen beide is 0,77. De loskoppeling kan

echter ook normatief zijn, in de zin dat de relatie tussen de sociale en de chronologische leeftijd neutraal wordt, en geen aanleiding geeft tot bijzondere gevoelens of houdingen. Als dat het geval is, zouden we moeten vaststellen dat afwijken van de standaardlevensloop niet tot bepaalde opvattingen en reacties leidt. Dan zouden de houdingen van mensen die sociaal jonger zijn dan hun chronologische leeftijd laat vermoeden, niet systematisch mogen verschillen van de mensen die sociaal ouder zijn dan hun chronologische leeftijd laat vermoeden.

Die voorspelling blijkt niet te kloppen (zie figuur 7-2). De verhouding tussen de chronologische en de sociale leeftijd is wel degelijk van belang. Het later doorlopen van transities dan wat we verwachten op basis van de chronologische leeftijd, leidt tot een heel specifieke cultuur die we de moratoriumcultuur noemen.

FIGUUR 7-2: SAMENHANG TUSSEN MORATORIUM EN ZELFONTPLOOIING²⁰

Uit de analyse blijkt inderdaad dat het streven naar zelfontplooiing sterker is bij jongvolwassenen die sociaal jonger zijn dan we verwachten op basis van hun chronologische leeftijd, ook na controle voor scholing, leeftijd en geslacht. Los van de chronologische leeftijd, is het streven naar

²⁰ Iemand die een hoge score heeft op de variabele *moratorium* is sociaal ouder dan verwacht op basis van zijn/haar chronologische leeftijd.

zelfontplooiing groter bij mensen die nog maar weinig engagementen of verbintenissen zijn aangegaan. In die zin passen mensen hun houdingen aan hun situatie aan. Het is eveneens mogelijk dat mensen, omwille van het grote belang dat ze hechten aan zelfontplooiing, bepaalde transities uitstellen of mijden, ongeacht hun chronologische leeftijd. Dat verband wijst waarschijnlijk op een wisselwerking waarbij mensen die zich in de moratoriumfase bevinden gemakkelijker streven naar zelfontplooiing en het streven naar zelfontplooiing de kans vergroot dat men langer in de moratoriumfase blijft zitten. Het moratorium met haar specifieke cultuur zou verklaard kunnen worden doordat het een fenomeen is dat enkel bij de hogeschoolden voorkomt. We zien immers dat de hogeschoolden de transities later doorlopen dan we verwachten op basis van hun chronologische leeftijd en dat hun streven naar zelfontplooiing groter is dan de lagereschoolden. Na controle voor scholing alsook leeftijd en geslacht, blijft er echter een betekenisvolle samenhang bestaan tussen het moratorium en het streven naar zelfontplooiing. Zowel bij laag- als bij hogeschoolden is er een verband tussen het streven naar zelfontplooiing en het uitstellen van transities²¹.

²¹ Stapsgewijze regressie van het moratorium op zelfontplooiing verklaart het effect van scholing niet weg.

8 Bijlage

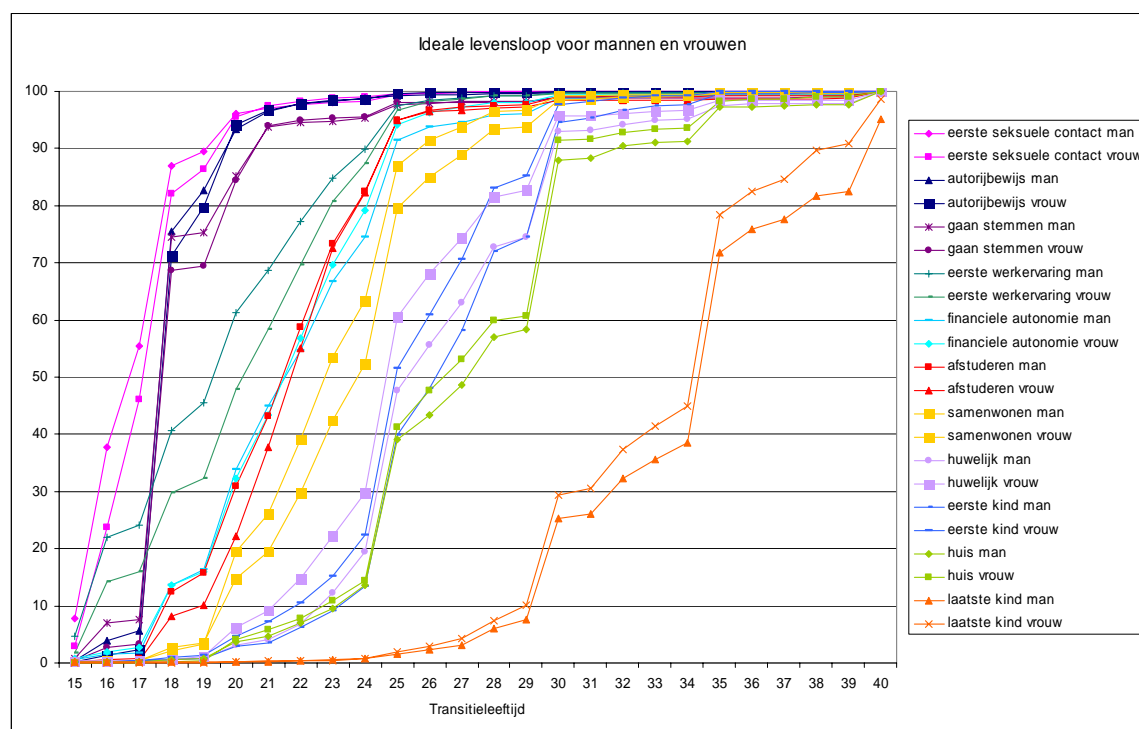
TABEL 8-1: PERCENTAGE DAT EEN TRANSITIE OP EEN BEPAALDE LEEFTIJD ALS IDEAAL ZIET

	eerste seksuele contact	autorijbewijs	gaan stemmen	eerste werkervaring	financiële autonomie	stoppen met studeren	samenwonen	huwelijk	eerste kind	kopen van woning	laatste kind
15 jaar	5.3	0.2	0.6	3.2	0.6	0.1	0.2	0.3	0.2	0.1	0.1
16 jaar	30.7	2.6	4.8	18.1	1.7	0.4	0.3	0.3	0.2	0.1	0.1
17 jaar	50.7	3.9	5.4	20.0	2.2	0.6	0.4	0.4	0.4	0.1	0.1
18 jaar	84.6	73.3	71.6	35.2	13.7	10.3	2.4	0.6	0.8	0.4	0.1
19 jaar	87.9	81.3	72.3	38.9	16.1	13.0	3.4	0.9	1.0	0.5	0.1
20 jaar	95.9	93.8	84.8	54.5	33.1	26.5	17.2	4.8	3.8	3.9	0.2
21 jaar	97.2	96.5	93.9	63.4	44.1	40.5	22.8	6.7	5.4	5.3	0.3
22 jaar	97.9	97.8	94.8	73.4	55.8	56.9	34.5	10.8	8.4	7.5	0.4
23 jaar	98.5	98.4	95.1	82.8	68.3	73.0	48.0	17.4	12.2	10.3	0.5
24 jaar	98.6	98.7	95.4	88.6	76.9	82.4	57.9	24.7	18.0	14.1	0.8
25 jaar	99.5	99.4	97.9	97.1	92.8	95.0	83.3	54.2	45.9	40.2	1.8
26 jaar	99.7	99.5	97.9	98.4	95.0	96.5	88.3	62.0	54.6	45.5	2.5
27 jaar	99.8	99.5	98.1	98.8	95.9	97.0	91.4	68.9	64.5	50.9	3.8
28 jaar	99.9	99.7	98.2	99.2	97.0	97.3	95.0	77.2	77.7	58.4	6.7
29 jaar	100.0	99.7	98.2	99.3	97.1	97.5	95.3	78.8	80.0	59.6	8.8
30 jaar	100.0	99.9	98.9	99.7	99.2	98.7	98.9	94.4	96.2	89.7	27.4
31 jaar	100.0	99.9	98.9	99.7	99.2	98.7	98.9	94.5	96.8	90.1	28.4
32 jaar	100.0	99.9	99.0	99.7	99.2	98.8	99.2	95.2	97.9	91.6	34.9
33 jaar	100.0	99.9	99.0	99.7	99.3	98.8	99.3	95.8	98.3	92.2	38.6
34 jaar	100.0	99.9	99.0	99.8	99.3	98.8	99.3	96.0	98.5	92.5	41.8
35 jaar	100.0	99.9	99.1	99.8	99.5	98.9	99.6	98.0	99.7	97.8	75.2
36 jaar	100.0	99.9	99.1	99.8	99.5	99.0	99.7	98.1	99.8	98.0	79.2
37 jaar	100.0	99.9	99.1	99.8	99.5	99.0	99.7	98.1	99.8	98.0	81.2
38 jaar	100.0	99.9	99.1	99.8	99.5	99.0	99.7	98.2	99.9	98.3	85.8
39 jaar	100.0	99.9	99.1	99.8	99.5	99.0	99.7	98.2	99.9	98.3	86.7
40 jaar	100.0	100.0	100.0	100.0	99.8	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

TABEL 8-2: CORRELATIE TUSSEN DE CHRONOLOGISCHE LEEFTIJD EN DE IDEALE TRANSITIELEEFTIJD

	Leeftijd
Ideale leeftijd laatste kind	0.202 (p=0.000)
Ideale leeftijd eerste werkervaring	0.096 (p=0.000)
Ideale leeftijd eerste seksuele contact	0.085 (p=0.000)
Ideale leeftijd kopen van een huis	0.066 (p=0.000)
Ideale leeftijd stoppen met studeren	0.043 (p=0.005)
Ideale leeftijd eerste kind	0.042 (p=0.005)
Ideale leeftijd samenwonen met partner	0.042 (p=0.005)
Ideale leeftijd gaan stemmen	0.040 (p=0.008)
Ideale leeftijd huwelijk	0.035 (p=0.023)
Ideale leeftijd autorijbewijs halen	-0.031 (p=0.039)
Ideale leeftijd financieel op eigen benen staan	-0.049 (p=0.001)
Ideale leeftijd op pensioen gaan	-0.074 (p=0.000)

FIGUUR 8-1: IDEALE LEVENSLIOP VOOR MANNEN EN VROUWEN

TABEL 8-3: VERGELIJKING VAN DE VIARIATIECOËFFICIËNT VOOR MANNEN EN VROUWEN

Ideale leeftijd voor:	man			vrouw		
	Gemid- delde	σ	v.c.*	Gemid- delde	σ	v.c.
Eerste kind	26.91	3.29	0.12	25.94	3.07	0.12
Laatste kind	34.65	4.92	0.14	33.67	3.95	0.12
Kopen van een huis	27.82	4.39	0.16	27.40	4.08	0.15
Huwelijk	26.96	5.35	0.20	25.86	4.65	0.18
Samenwonen met partner	24.03	3.61	0.15	23.30	2.88	0.12
Stoppen met studeren	22.28	5.14	0.23	22.75	5.91	0.26
Financieel op eigen benen staan	22.30	3.61	0.16	22.10	3.62	0.16
Eerste seksuele contact	17.37	2.64	0.15	17.70	1.72	0.10
Op pensioen gaan	58.05	5.58	0.10	57.42	5.02	0.09
Eerste werkervaring	19.88	3.55	0.18	20.76	3.61	0.17
Autorijbewijs halen	18.58	3.09	0.17	18.61	1.61	0.09
Gaan stemmen	19.20	6.01	0.31	19.23	4.57	0.24

* Variatiecoëfficiënt

TABEL 8-4: PERCENTAGE DAT EEN TRANSITIE OP EEN BEPAALDE LEEFTIJD(SCATEGORIE) ALS IDEAAL ZIET NAAR ONDERWIJSNIVEAU

		eerste seksuele contact	rijbewijs	stemmen	eerste werk	financiële autonomie	stoppen met studeren	samenwonen	huwen	eerste kind	huis kopen	laatste kind
geen/lager onderwijs	tot 18	78.1	67.1	62.5	39.6	25.4	26.6	4.8	1.7	2.7	1.0	0.2
	19-20	87.4	86.3	75.0	68.1	53.6	51.2	32.6	9.4	9.9	10.2	0.5
	21-25	91.2	94.0	87.1	89.6	83.5	86.7	79.3	57.9	60.6	46.7	2.8
	26-30	92.3	94.9	89.4	90.9	88.8	89.2	90.7	85.2	91.1	84.9	30.1
	30&+	100	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
hoger TSO en BSO	tot 18	82.9	73.9	65.4	41.2	19.0	15.6	2.9	0.7	1.0	0.6	0.2
	19-20	91.5	91.6	78.3	67.5	45.4	42.4	21.2	6.3	4.9	5.2	0.3
	21-25	94.5	96.7	92.0	94.7	89.7	91.3	80.9	56.5	52.7	48.9	2.5
	26-30	94.9	97.3	93.0	96.4	94.7	93.7	93.6	87.6	93.4	87.7	33.7
	30 &+	100	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
hoger ASO en KSO	tot 18	77.9	70.4	70.9	28.6	12.6	2.6	1.0				
	19-20	89.0	91.4	84.0	47.0	29.5	15.0	15.8	3.6	0.7	1.7	
	21-25	92.9	97.3	94.4	91.0	89.4	89.2	80.0	52.0	44.4	38.1	1.1
	26-30	93.6		96.2	95.4	96.1	95.2	93.8	85.8	92.4	85.0	23.5
	30 &+	100	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Hogescholen- onderwijs	tot 18	80.5	69.3	68.9	27.6	4.6	0.3	0.7	0.2	0.2	0.0	0.1
	19-20	93.2	92.7	82.0	36.9	14.4	3.6	7.0	0.8	0.9	0.9	
	21-25	96.8	98.2	95.7	95.5	91.3	92.9	80.3	45.3	35.2	31.8	0.4
	26-30	96.9	98.4	96.4	97.7	96.7	95.9	96.3	89.4	93.5	88.0	21.1
	30 &+	100	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
universitair onderwijs	tot 18	77.8	72.8	78.4	22.8	1.8	0.2	0.8		0.1		
	19-20	92.6	93.4	89.0	29.4	7.2	0.5	4.9	0.6	0.7	0.4	
	21-25	96.1	97.9	97.1	91.7	87.4	86.4	74.0	33.9	23.0	16.8	0.6
	26-30	96.5		97.4	97.3	97.6	93.6	95.9	87.0	91.8	81.8	12.1
	30 &+	100	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

TABEL 8-5: VARIATIECOEFFICIËNT NAAR SCHOLINGSNIVEAU

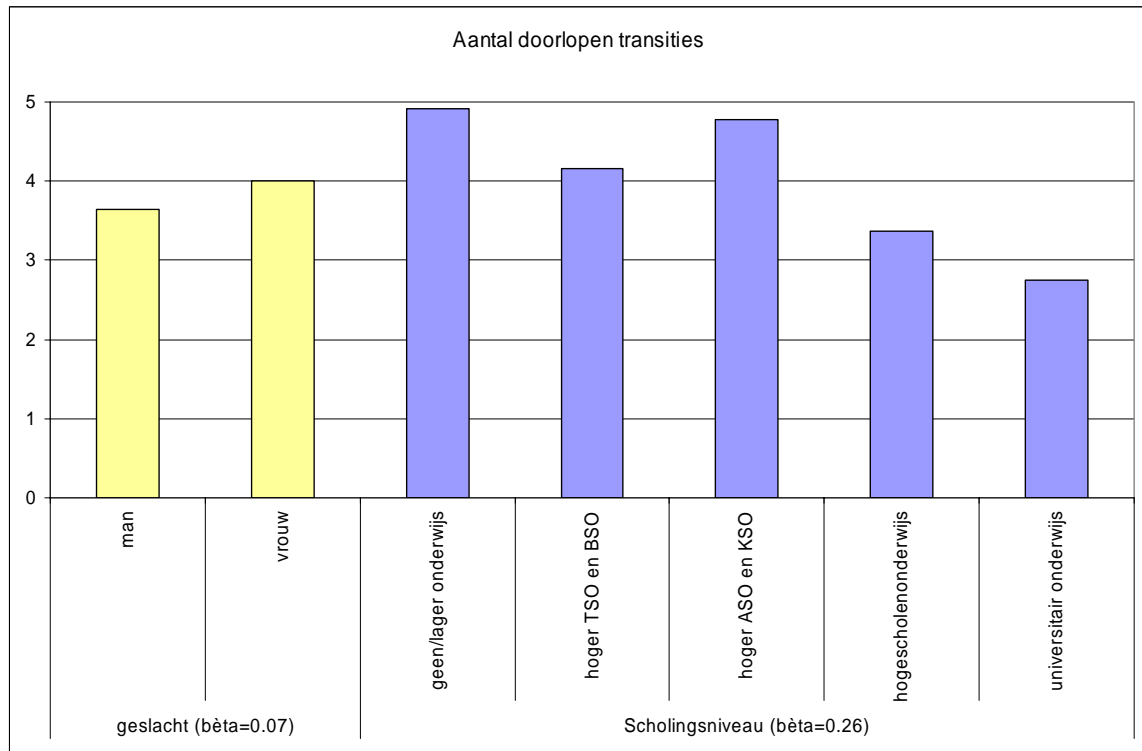
	geen/lager onderwijs			hoger TSO en BSO			hoger ASO en KSO			Hogescholen-onderwijs			universitair onderwijs		
	\bar{x}	σ	vc ²²	\bar{x}	σ	vc	\bar{x}	σ	vc	\bar{x}	σ	vc	\bar{x}	σ	vc
eerste kind	25.3	3.6	0.14	25.9	3.1	0.12	26.8	2.9	0.11	27.0	3.0	0.11	27.6	3.1	0.11
laatste kind	34.2	5.7	0.17	33.5	4.5	0.13	34.6	4.4	0.13	34.4	4.1	0.12	35.1	3.5	0.10
kopen van een huis	26.9	4.8	0.18	26.8	4.1	0.15	28.1	4.6	0.17	28.0	3.7	0.13	29.2	4.0	0.14
huwelijk	26.0	6.1	0.24	25.8	4.3	0.17	26.9	6.7	0.25	26.9	5.1	0.19	27.4	4.5	0.16
samen wonen met partner	22.7	3.3	0.15	23.3	3.8	0.16	23.7	2.7	0.12	24.1	2.5	0.11	24.5	2.5	0.10
stoppen met studeren	21.0	4.3	0.20	21.5	4.9	0.23	22.6	2.5	0.11	23.4	5.3	0.23	24.9	8.1	0.32
financieel op eigen benen staan	21.2	4.0	0.19	21.4	4.2	0.19	22.1	2.8	0.13	23.0	3.0	0.13	23.8	2.1	0.09
eerste seksuele contact	17.5	2.3	0.13	17.4	2.7	0.16	17.7	1.8	0.10	17.6	1.6	0.09	17.7	1.8	0.10
op pensioen gaan	57.2	5.8	0.10	57.0	5.4	0.09	57.4	4.5	0.08	57.9	5.1	0.09	59.8	5.0	0.08
eerste werkervaring	19.6	3.2	0.16	19.4	3.3	0.17	20.8	4.1	0.20	21.0	3.6	0.17	21.9	3.7	0.17
autorijbewijs halen	18.7	2.1	0.11	18.6	2.9	0.16	18.7	3.8	0.20	18.6	1.7	0.09	18.5	1.1	0.06
gaan stemmen	19.9	7.3	0.37	19.4	6.0	0.31	19.5	6.3	0.32	19.1	4.1	0.22	18.4	1.5	0.08

TABEL 8-6: LEEFTIJD WAAROP EEN BEPAALD PERCENTAGE EEN TRANSITIE DOORLOPEN HEEFT OF PLANT TE DOORLOPEN

	Afstu- deren	Eerste job	Uithuis gaan	samen wonen	huwen	huis kopen	Schei- ding	eerste kind	laatste kind
16 jaar	2.0	2.8	1.0	0.3	0.1	0.1		0.2	0.1
17 jaar	4.8	4.6	2.8	0.8	0.4	0.2		0.7	0.4
18 jaar	22.2	16.0	11.1	3.7	1.8	0.8		1.4	0.7
19 jaar	36.2	28.9	16.7	7.9	3.9	1.6	1.2	2.5	1.5
20 jaar	47.4	40.8	24.4	15.4	7.0	3.0	1.2	4.2	2.2
21 jaar	60.4	54.6	33.3	24.3	11.0	5.9	5.1	7.1	3.8
22 jaar	71.3	66.5	42.8	34.7	16.6	9.5	8.0	10.5	5.6
23 jaar	81.5	78.3	54.7	45.9	23.6	15.2	11.2	14.9	7.5
24 jaar	88.4	86.2	67.1	57.4	31.6	22.4	18.7	20.7	9.9
25 jaar	93.9	93.1	80.3	69.9	44.7	34.2	25.5	31.2	13.1
26 jaar	95.6	96.7	86.4	76.8	53.8	42.8	34.8	41.3	16.2
27 jaar	96.7	97.7	90.0	81.4	60.7	51.4	43.9	52.4	19.6
28 jaar	97.5	98.5	93.0	85.5	69.7	60.8	48.6	64.4	24.1
29 jaar	97.7	98.8	94.2	87.7	72.9	65.7	54.3	71.0	27.7
30 jaar	98.7	99.3	96.8	91.6	86.0	81.3	67.2	83.9	41.2
31 jaar	98.9	99.4	97.4	92.5	87.4	83.8	77.2	86.7	43.5
32 jaar	99.1	99.6	98.0	94.0	89.4	86.9	87.6	90.7	49.9
33 jaar	99.4	99.7	98.5	95.1	90.8	89.0	94.3	92.9	54.1
34 jaar	99.4	99.8	98.7	95.9	91.6	90.7	98.5	94.4	57.2
35 jaar	99.6	99.9	99.3	98.0	96.1	96.6	100	97.5	77.2
36 jaar	99.7	99.9	99.4	98.6	96.6	97.6	100.0	98.6	82.4
37 jaar	99.7	100.0	99.5	98.9	97.0	98.0	100.0	99.0	84.6
38 jaar	99.7	100.0	99.5	99.2	97.1	98.3	100.0	99.5	88.5
39 jaar	99.7	100.0	99.5	99.2	97.2	98.4	100.0	99.6	89.5
40 jaar	100.0	100.0	100.0	100.0	98.9	100.0	100.0	100.0	100.0

²² VC=variatiecoëfficiënt

FIGUUR 8-2: AANTAL DOORLOPEN TRANSITIES NAAR GESLACHT EN SCHOLINGSNIVEAU
(GECONTROLEERD VOOR ELKAAR)

TABEL 8-7: ANOVA OP AANTAL TRANSITIES DOORLOPEN (SOCIALE LEEFTIJD)

		N	bruto effect	netto-effect	Nettoeffect na covariaat	β	bèta
geslacht	man	1809	3.70	3.64	3.71	0.07***	0.04
	vrouw	1824	3.94	3.99	3.93		
huidig onderwijsniveau	geen/lager onderwijs	340	4.86	4.89	4.39	0.26***	0.18
	hoger TSO en BSO	1412	4.13	4.16	4.22		
	hoger ASO en KSO	290	4.81	4.78	4.05		
	Hogescholeonderwijs	963	3.40	3.36	3.48		
	Universitair onderwijs	629	2.75	2.74	3.03		
R ²						7.0	63.0

9 Bibliografie

- Adriaansen, H. P. M. & Zijdeveld, A. (1981) *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat, cultuursociologische analyse van de beleidsproblemen*. Deventer, Van Loghum-Slaterus.
- Aymmard, M., Grignon, C. & al., e. (1996) Introduction. *Food and Foodways* 6(3-4), 161-185.
- Barou, Y. (2001) *Careers à la carte: the search for a better work-life balance. The French 35-hours working week is part of the search for a better work-life balance*. Financial Times.
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2002) *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. London, Sage Publications.
- Breedveld, K. (1996) *The Double Myth of Flexibilization: Trends in Scattered Work Hours, and Differences in Time-*. Paper for the conference Work, free time and consumption: new strategies for daily life, December 12-14 1996, Tilburg University.
- Breedveld, K., Cloïn, M. & van den Broek, A. (2002) *Ruimte voor tijd. Op weg naar een monitor tijdsordering*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Brinkgreve, C. (2004) *Vroeg mondig, laat volwassen*. Amsterdam, Augustus.
- Brose, H. G. (1988) Temps social et temps de la vie. *Les temps sociaux*. D. Mercure en A. Wallemacq. Brussel, De Boek Universit : 161-178.
- Buchmann, M. (1989) *The scripts of life in modern society. Entry into adulthood in a changing world*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Chisholm, L., Büchner, P., Kr ger, H.-H. & Brown, P., Eds. (1990) *Childhood, youth and social change: a comparative perspective*. London, The Falmer Press.
- de Hart, J. (1992) Jongeren, hun levensplanning en de relevantie van sekseverschillen. *Sociologische Gids* 39, 219-237.
- de Jong Gierveld, J., Liefbroer, A. C. & Dourleijn, E. (2001) Je bent jong en je wilt wat ... Patronen van uit huis gaan in 16 Europese landen en in de USA. *Bevolking en Gezin* 30(1), 77-100.
- Dieleman, A. (2000) *Als de toekomst wacht... Over individualisering, vertrouwen en de sociale integratie van jongeren in West-Europa*. Assen, Van Gorcum.
- Douglas, M. (1997) Deciphering a meal. *Food and culture*. C. M. Counihan en P. Van Esterik. London/New York, Routledge: 36-54.
- du Bois-Reymond, M. (1992) *Jongeren op weg naar volwassenheid*. Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Du Bois-Reymond, M. (1998) "I don't want to commit myself yet": young people's life concepts. *Journal of Youth Studies* 1(1), 63-79.
- du Bois-Reymond, M. & de Jong Gierveld, J. (1993) Van een standaardlevensloop-model naar een geindividualiseerde keuze. *Mens & Maatschappij* 22(31), 7-16.
- Durex (2004) *Zo doen we het! En hoe doe jij het? 2004 mondiaal seksonderzoek*.
- Dykstra, P. A. (2003) Levenslooppatronen: toenemende variatie? *Bevolking en Gezin* 32(2), 21-34.

- Elchardus, M. (1984) Life Cycle and Life Course: The Scheduling and Temporal Integration of Life. *Population and Societal Outlook*. S. Feld en R. Lesthaeghe. Brussel, Koning Boudewijnstichting: 251-267.
- Elchardus, M. (1994) Schone Jeugd. Elementen van een communautaire esthetica voor de jeugdcultuur. *Jongeren, "Ze zijn zo ... meneer"*. CJP en P. J. v. Brabant. Brussel, Provinciale Jeugddienst.
- Elchardus, M. (1996) *De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd*, Verslag aan de Koning Boudewijnstichting: 145 blz.
- Elchardus, M. & Glorieux, I., Eds. (2002) *De symbolische samenleving*. Brussel, Lannoo.
- Elchardus, M. & Heyvaert, P. (1990) *Soepel, flexibel en ongebonden : een vergelijking van twee-moderne generaties*. Brussel, VUB-Press.
- Elchardus, M., Kerkhofs, J., Bral, L., Waeghe, H., Van Den Bulck, J. & Bouverne-De Bie, M. (1997) *Jongeren en cultuur in beweging*. Leuven, Uitgeverij Davidsfonds.
- Furlong, A. & Cartmel, F. (1997) *Young people and social change. Individualization and risk in late modernity*. Buckingham, Open University Press.
- Glorieux, I. (1985) *Vakantiespreiding als modus van tijdsordening: ontwerp van een theoretisch referentiekader*. Brussel, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR, VUB.
- Glorieux, I., Coppens, K., Koelet, S., Moens, M. & Vandeweyer, J. (2002a) *Vlaanderen in uren en minuten. De tijdsbesteding van de Vlamingen in 480 tabellen*, VUBPress. Brussel.
- Glorieux, I., Minnen, J. & Van Thielen, L. (2002b) *Moeder, wanneer werken wij? Arbeidsmarktconclusies uit het Vlaams Tijdsbestedingsonderzoek 1988-1999*. Brussel, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR.
- Glorieux, I., Minnen, J. & Van Thielen, L. (2004) *Moeder, wanneer werken wij? Arbeidsmarktconclusies uit het Vlaams Tijdsbestedingsonderzoek 1988-1999*. Leuven, Garant.
- Hareven, T. K., Adams, K. & Bollinger, B. (1999) *Leaving home: individual or family strategies*. Paper presented at teh workshop on "Leavers and stayers in Euro-Asian society", Dan Haag.
- Hoge Raad voor Werkgelegenheid (2001) *Synthese en aanbevelingen*, Hoge Raad voor Werkgelegenheid.
- Howard, A. (1998) Commentary: New careers and older workers. *Impact of work on older adults*. C. Schooler. Broadway, Springer Publishing Company: 235-245.
- Hurrelmann, K. (1996) The social world of adolescents: a sociological perspective. *Social problems and social contexts in adolescence. Perspectives across boundaries*. K. Hurrelmann en S. F. Hamilton. New York, Aldine De Gruyter: 39-62.
- Knijn, T. (2002) *Inleiding. Interactie tussen arbeidsloopbanen en gezinsvorming*. Derde Vlaams-Nederlandse arbeidsmarktcongres, Rotterdam, SISWO.
- Kohli, M. & Rein, M. (1991) *Time for retirement*. cambridge.
- LaPierre-Adamcyk, E., Le Bourdais, C. & Lehrhaupt, K. (1995) Le départ du foyer parental des jeunes Canadiens nés entre 1921 et 1960. *Population* 4-5, 1111-1136.

- Lesthaeghe, R. & Moors, G. (2000) Recent trends in fertility and household formation in the industrialized world. *Review of population and social policy* 9, 121-171.
- Liefbroer, A. C. & Corijn, M. (1999) Who, what, where, and when? Specifying the impact of educational attainment and labour force participation on family formation. *European Journal of Population* 15, 45-75.
- Liefbroer, A. C. & de Jong Gierveld, J. (1993) Veranderingen in de overgang van jeugd naar volwassenheid. Een vergelijking van cohorten geboren tussen 1903 en 1965. *Mens & Maatschappij* 21(31), 17-35.
- Liefbroer, A. C. & Dykstra, P. A. (2000) *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag, Sdu Uitgevers.
- Liefbroer, A. C., Gerritsen, L. & de Jong Gierveld, J. (1993) Bouwbestek of luchtkasteel? De invloed van plannen en levensloopfactoren op relatievormingsgedrag. *Sociologische Gids* 2, 111-125.
- Lipovetsky, G. (1983) *L'ère du vide. Essays sur l'individualisme contemporain*. Paris, Gallimard.
- Luhmann, N. (1976) The future cannot begin. Temporal structures in modern society. *Social Research* 43, 130-152.
- Marshall, V. W. (2001) *Older workers and socio-economic transformation*. Into the millenium of the older adult: releasing potentials and erasing prejudices, Signapore.
- Mayer, K. U. (1997) Notes on a comparative political economy of life courses. *Comparative Social Research* 16, 201-226.
- Moore, W. E. (1963) *Man, time, and Society*. Princeton, New Jersey, John Wiley & Sons, Inc.
- Mulder, C. H. (1997) Een kind of eerst een koophuis? Veranderingen in het tijdstip van het kopen van een huis ten opzicht van relatievorming en vruchtbaarheid. *Mens & Maatschappij* 72(1), 4-20.
- Mulder, C. H. & Hooimeijer, P. (1995) Alleen of samenwonen: de veranderende bestemming bij het verlaten van het ouderlijk huis. *Bevolking en Gezin* 2, 1-28.
- Mulder, C. H. & Manting, D. (1993) Strategieën van uithuisgangers: vastigheid of flexibiliteit. *Mens & Maatschappij* 23(31), 54-72.
- OECD (2000) *reforms for an ageing society*. Paris, OECD.
- O'Rand, A. (1995) The cumulative stratification of the life course. *Handbook of aging and the social sciences*. L. H. Binstock en L. K. George. New York, Academic Press: 188-207.
- Peters, E., van Rooijen, E. & Guit, H. (1993) Individualisering en de jeugdfase. *Sociologische Gids* 40(2), 93-110.
- Roorda, W. & Mulder, I. (2002) *Een individuele verlofregeling*. Derde Vlaams-Nederlandse arbeidsmarktcongres, Rotterdam, SISWO.
- Scabini, E. & Cigolo, V. (1997) Young adult families: an evolutionary slowdown or a breakdown in the generational transition? *Family Issues: special issue devoted to: delayed home leaving in Europe and the United States* 18(6), 608-626.
- Scheepens, J. E. (1999) *Van leeftijdsgrenzen naar maatwerk. Wet- en regelgeving als markeringen van de biografie*. Landelijk Bureau Leeftijdscriminatie.
- Serneels, K. (2003) *Waarom Belgen langer thuis blijven wonen. Europese studie naar veranderende sociale patronen bij jongeren*. De Morgen: 9.

- Settersten, A. R. & Mayer, K. U. (1997) The measurement of age, age structuring, and the life course. *Annual Review of Sociology* 23(233-261).
- Smolenaars, E. (1999) *De leeftijdloze levensloop. Levensloop en sociale zekerheid*, Katholieke Universiteit Brabant.
- Szinovacz, M. E. & De Viney, S. (2001) Influences of family obligations and relationships on retirement: variations by gender race and marital status. *Journal of Gerontology: Social Sciences* 56B(1), 20-27.
- Thomèse, F. (1995) Pluriformiteit in de levensloop en sociale voorzieningen. *Socialisme en democratie* 55, 505-514.
- van den Broek, A. W., Knulst, W. & al., e. (1999) *Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Westberg, A. (2004) Forever young? Young people's conception of adulthood: the Swedish case. *Journal of Youth Studies* 7(1), 35-53.